

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії**

**ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «КРИВИЙ РІГ ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ (1941–1944 РР.):
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ
АСПЕКТИ» У ШКІЛЬНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ**

Кваліфікаційна робота студентки
групи ЗІСм-24
ступінь вищої освіти магістр
спеціальність 014.03 Середня освіта
(Історія та громадянська освіта)
Микольченко Віра Сергіївни
Керівник: канд.іст.наук, доцент
Печеніна Н.А.

Кривий Ріг - 2025

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Микольченко Віра Сергіївна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Віра Микольченко

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ АСПЕКТІВ ОКУПАЦІЇ м. КРИВОГО РОГУ 1941 – 1944 рр.	6
1.1. Огляд наукової літератури з теми дослідження	6
1.2. Джерельна база кваліфікаційної роботи.....	15
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження	20
Висновки до розділу 1	24
РОЗДІЛ 2. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ КРИВОРІЖЦІВ В ЧАСИ НІМЕЦЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ 1941 – 1944 рр.	25
2.1. Морально-психологічні та суспільні настрої містян в окупації.....	25
2.2. Соціально-економічне становище населення на окупованій території.....	33
2.3. Культурно-освітнє життя на Криворіжжі в умовах «нового порядку».....	41
Висновки до розділу 2.....	48
РОЗДІЛ 3. ВИВЧЕННЯ ТЕМИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ	51
3.1. Стан вивчення теми в шкільній практиці.....	51
3.2. Методичні аспекти викладання теми «Нацистський «новий порядок в Україні» в шкільному курсі історії.....	56
Висновки до розділу 3.....	60
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	65
ДОДАТКИ	77

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обумовлена сучасною історичною ситуацією російсько-української війни та тимчасовою окупацією певної території України. З періоду Другої світової війни частина населення східної та південної України знову зазнала жахів окупації своїх земель іноземними (російськими) загарбниками, що викликає в українському суспільстві стійкі асоціації з трагедіями минулих часів. Адже загальновідомо, що під час будь-якої війни найгіршої долі зазнає мирне населення, змушене пристосовуватися до розрухи, зміни влад та окупантів. Тому особливої уваги заслуговує вивчення історичних подій, пов'язаних з соціально-психологічними травмами народу, зокрема й у повсякденні українців під німецькою окупацією в роки Другої світової війни (1941–1944 рр.). Потреба у відновленні локальної історичної пам'яті, заповненні «білих плям» у дослідженні регіональної історії та переосмисленні тоталітарних моделей тлумачення війни також актуалізує обрану тему кваліфікаційної роботи.

Детальне вивчення місцевих документів і матеріалів надає можливість з'ясувати специфіку встановленого німецького так званого «нового порядку» в різних регіонах України, зокрема й на Криворіжжі. Тому вивчення краєзнавчого історичного матеріалу, пов'язаного з нацистським «новим порядком», набуває актуального значення на тлі сучасної російсько-української війни, коли перед учителем стоїть завдання сприяти формуванню в учнів позитивного історичного ототожнення, творчого підходу до освоєння історії свого народу, умінню аргументовано обстоювати власну думку.

Мета кваліфікаційної роботи – з'ясувати особливості вивчення соціально-економічних та культурно-освітніх аспектів німецької окупації м. Кривого Рогу в 1941–1944 рр. у шкільному курсі історії.

У відповідності з метою дослідження вирішувались **завдання:**

1. Здійснити огляд історіографії, джерельної та теоретико-методологічної бази за темою кваліфікаційного дослідження.

2. З'ясувати особливості реалізації політики окупаційної влади на Криворіжжі, їх вплив на соціально-економічне й соціокультурне життя регіону.

3. Визначити методичні аспекти викладання теми «Нацистський «новий порядок» в Україні» в шкільному курсі історії (на прикладі міста Кривий Ріг).

Об'єкт дослідження: окупаційний період на Криворіжжі 1941 – 1944 рр. у процесі навчання історії в старшій школі.

Предмет – методичні аспекти викладання теми «Нацистський «новий порядок» в Україні» в шкільному курсі історії на прикладі Криворіжжя.

Хронологічні рамки кваліфікаційної роботи визначені періодом окупації м. Кривого Рогу від 15 серпня 1941 р. до 22 лютого 1944 р.

Географічний регіон дослідження охоплює територію гебіту (округу) Кривий Ріг, який включав три колишні радянські райони: Апостолівський, Широківський, Криворізький (Центрально-Міський, Держинський та Жовтневий міські райони).

Методологічна основа роботи базується на загальних принципах історизму, об'єктивності, системного підходу та всебічного аналізу й включають такі загальнонаукові підходи як аналіз, синтез, історичний і логічний методи, джерелознавчий аналіз та періодизацію.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає в тому, що його матеріали можуть бути використані студентами-практикантами та вчителями у процесі навчання вітчизняної історії в школі.

Апробація результатів роботи проводилася на базі Криворізького природничо-наукового ліцею; під час участі у X Міжнародній студентській науковій конференції «Сучасні аспекти та перспективні напрямки розвитку науки» - тези доповіді на тему «Повсякденне життя криворіжців в часи німецького окупаційного режиму 1941-1944 рр.: морально-психологічні та суспільні настрої»

Структура роботи: вступ, три розділи, висновки до розділів, загальні висновки, список джерел та літератури, додатки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ АСПЕКТІВ ОКУПАЦІЇ м. КРИВОГО РОГУ 1941 – 1944 рр.

1.1.Огляд наукової літератури з теми дослідження

Причинам, подіям і наслідкам Другої світової війни 1939 – 1945 рр. присвячений величезний масив наукової, публіцистичної, мемуарної, пропагандистської літератури, який відповідно до реалій часу має свою заідеологізованість. Чимало питань, надзвичайно важливих для розуміння суті минулих подій, усе ще залишаються недослідженими. Однією з подразливих тем у вивченні історії Другої світової війни виступає період окупації українських земель іноземними загарбниками, зокрема специфіка суспільно-політичних настроїв різних верств населення України в роки війни, його ставлення до окупаційної влади в контексті її соціально-економічної політики. Радянські міфи стосовно окупації територій СРСР продовжують існувати в свідомості доволі значної частини сучасних пострадянських суспільств, в тому числі й українського. Проте, завдяки залученню, від кінця 1980-х рр., нових, раніше недоступних архівних справ і матеріалів, в тому числі і закордонних (зокрема, німецьких), почалась переоцінка подій світової війни 1939–1945 рр., створення деполітизованої її картини. А гуманізація самої історичної науки дозволила олюднити події світової катастрофи.

Огляд історіографії кваліфікаційного дослідження систематизований за кількома напрямками: загальнонаукові історичні праці з історії Другої світової війни; праці місцевих та регіональних краєзнавців; науково-педагогічна література. У літературі, присвяченій історії Другої світової війни, її осмисленню науковим товариством, міститься значний як фактологічний, так і аналітичний матеріал. Зокрема, це праці відомих українських істориків, дослідників Другої світової війни М. Коваля та О. Лисенка [96; 105], в яких на значній джерелознавчій базі, новітніх методологічних підходах і власних авторських міркуваннях розкриваються причини світової війни, хід її воєнних

дій, причини поразки радянських військ 1941–1942 рр. й окупації всієї території України. Показано, як на окупованих українських землях упроваджувались заходи для ліквідації будь-яких ознак державності, насамперед територіальної єдності, як Гітлер розділив Україну на кілька окремих частин з відмінним окупаційним режимом. Це дозволило визначити особливості встановлення і функціонування німецького «нового порядку» на Криворіжжі, порівняти його прояви в різних окупованих регіонах України.

У контексті соціальної антропології авторський колектив нарисів «Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн» (О. Лисенко, Т. Заболотна, О. Реєнт та ін. Київ, 2023) [107] основну увагу приділив розкриттю низки проблем, пов'язаних із життєвими стратегіями різних категорій та груп українського суспільства, моделями їхньої поведінки та способами виживання в складних умовах війни, сформував уявлення про будні пересічних мешканців українських міст і сіл в умовах окупаційних режимів. Учені констатують, що над всіма настроями переважало внутрішнє відчуття образи, завданої агресором, правоти, найвищої справедливості, прагнення помсти за вчинені нацистами злочини, історичної сатисфакції [107, с. 13]. Вивчення матеріалів вказаних історичних нарисів дозволив нам провести певні паралелі з настроями і поведінкою мешканців Кривого Рогу в часи лихоліття, дійти висновків, що вони були характерними для жителів усіх окупованих регіонів України. Вказана праця істориків – своєрідний трамплін для подальших наукових досліджень тих сторін буття, що ілюструють місце різноманітних соціальних груп, «малих світів» та окремої людини в глобальних явищах, їхнє повсякденне життя, стратегії поведінки, внутрішній світ.

Суспільно-політичним настроям населення України в роки Другої світової війни присвячені наукові праці українського історика і політолога Владислава Гриневича «Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1941–1944 рр.)» (Київ, 2007) [81] та «Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр.» (Київ, 2012) [80]. Автор монографій переконливо доводить,

що широко розпропагована комуністичною владою політико-ідеологічна теза про «морально-політичну єдність радянського народу напередодні Великої Вітчизняної війни» не відповідала дійсності. Українське суспільство увійшло у Другу світову війну значною мірою розколотим [80, с. 448]. Дослідник ставить перед собою і науковою спільнотою питання, на які раніше не наважувалися відповідати радянські історики та партійні пропагандисти: чому частина українського суспільства з нетерпінням очікувала війни, а зустріч німців влітку 1941 р. в Україні була безпрецедентною в історії європейських воєн; чому маси українських селян чинили опір радянським евакуаційним заходам і нерідко раділи приходу німців; чому навіть у містах німецьких окупантів частина населення вітала із квітами в руках; чому тих, хто співпрацював з новою владою, виявилось більше, ніж «радянських народних месників» і багато інших питань, на які воліла не відповідати радянська влада у післявоєнний період [80, с.10]. Осмислення цих питань дозволило нам зрозуміти, в тій чи іншій мірі, суспільно-політичні настрої населення Криворіжжя в роки німецько-фашистської окупації, причини колабораціонізму певної його частини.

В колективній монографії українських дослідників «Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси» в розділі «Україна в роки Другої світової війни» О. Лисенко оцінюючи національну політику німецької окупаційної адміністрації, зазначає, що «її слід розглядати в контексті загального курсу на освоєння «життєвого простору на Сході». Вона спрямовувалась на перетворення місцевого населення на безправну робочу силу, безмовних виконавців волі завойовників. Впроваджувана у найбільш брутальних і цинічних формах, така політика викликала органічний спротив з боку представників усіх етнічних спільнот, які мешкали в Україні [112, с. 383]. Підтвердженням думки вченого слугувала й суспільно-політична та соціально-економічна ситуація на Криворіжжі в період ворожої окупації.

В цьому ж розділі Ігор Щупак, описуючи трагедію євреїв України, звертає окрему увагу на ставлення місцевого населення до знищення євреїв. Автор робить висновок, що воно обумовлювалось способами дії гітлерівської

«машини знищення», які значною мірою залежали від усталених там форм адміністративного управління, традицій громадянського та культурного життя, рівня впливовості на суспільство єврейських общин, ставлення нацистів до населення окупованих країн, врешті, міри загрози для рятівників євреїв [131, с. 412 – 413]. Ці висновки автора допомогли нам зрозуміти чинники, які впливали на ставлення жителів Кривого Рогу до винищення єврейського населення на території їхнього міста.

При написанні кваліфікаційної роботи, для порівняння і виявлення особливостей окупаційних режимів в різних європейських країнах, ми скористалися працями зарубіжних авторів, зокрема Макса Гейстінгса «І розверзлося пекло... Світ у війні 1939 – 1945 років» (Харків, 2019) [76] та Тімоті Снайдера «Криваві землі: Європа поміж Гітлером і Сталіним» (Київ, 2011) [117]. Характеризуючи харчування, побутові умови життя населення, можливість працювати М. Гейстінгс, у розділі «Жертви. Господарі і раби», завдяки чисельним прикладам констатує, що названі показники були більш антигуманними саме на теренах СРСР [76, с. 542 – 553]. Т. Снайдер стверджує, що комбіновані засоби терору (фізичного, економічного, адміністративного) на окупованих Німеччиною та її союзниками українських землях спрямовувалися одночасно на придушення будь-яких форм спротиву, економічне пограбування, скорочення кількості їдців, отже, на «очищення» території України для майбутніх німецьких колоністів. Цю політику і практику вчений оцінює як нераціональну, хоча вони супроводжувалися детальною регламентацією і нормотворчістю. Звідси висновок автора про те, що подібна політика, зрештою, спричинила кризу окупаційного режиму і масову опозиційність місцевого населення. «Саме на «кривавих землях» нацистський геноцид набув найбрутальніших і безпрецедентних форм, а його жертвами стали мільйони мешканців України» [117, с. 192 – 193].

Цікаві й обґрунтовані, оперті на документи і спогади очевидців, паралелі між Другою світовою і сучасною російсько-українською війною проводить професор Гарвардського університету, доктор історичних наук Сергій Плохій у

праці «Російсько-українська війна: повернення історії» (2023 р.). Автор констатує, що російська окупація українських міст і сіл нагадувала сцени нацистської окупації України під час Другої світової війни: обрання старост, ізоляція місцевого населення (своєрідні гетто), переслідування, примус до співпраці з російською військовою владою, катування людей, постійні обшуки тощо [114, с. 186 – 191]. Дослідник не сумнівається в опорі і перемозі України.

До складу літератури загального плану нами віднесено кілька наукових статей за темою кваліфікаційної роботи. Зокрема, стосовно життя та побуту населення окупованих територій Вронської Т. [75], Шляхтича Р. [127; 128], шкільної політики нацистів Белецца С., Гінда В., Гончаренка О., Єржабкової Б., Задорожної Л., Шляхтича Р. [64; 77; 79; 85; 89; 129], ставлення нацистів до української культури та культурних діячів М. Ковалю [97], ідеологічної боротьби в Україні періоду Другої світової війни [123]. Вони сприяли більш глибокому осмисленню обраної теми, проведенню певних паралелей стосовно суспільної, культурно-освітньої та соціальної політики окупаційної влади, визначенню її особливостей на території Криворіжжя.

Праці місцевих та регіональних краєзнавців, розвідки яких стали особливо активними зі здобуттям незалежності України та падінням домінування комуністичної пропаганди, були опрацьовані в історичній ретроспективі, починаючи з робіт відомих раніше криворізьких краєзнавців радянських часів, в яких міститься певний фактологічний матеріал в описі промислового розвитку краю періоду ворожої окупації. Зокрема, це книга П. Варгатюка і А. Дольчука «Рудна скарбниця Півдня» (1966 р.) та історико-економічний нарис «Кривому Рогу 200» (1975 р.), в яких показано прагнення фашистів використати рудні багатства Криворіжжя для зміцнення своєї воєнної машини, терор окупантів проти жителів міста, боротьбу проти них народних месників [66, с. 102–106; 102, с. 82–108]. Однак матеріал подано в традиції радянської історіографії з підкресленням керівної ролі партійних організацій та героїчної боротьби за визволення міста. Становище населення в роки окупації окреслено побіжно, без аналізу незручних для комуністичної влади питань.

У кваліфікаційній роботі використані також матеріали криворізької історії війни, вміщені в нарисі «Кривий Ріг» у виданні «Історія міст і сіл Української РСР» (К., 1969) [94] та кілька сюжетів у книзі «Криворізький залізорудний басейн. До 125 річчя з початку видобутку залізних руд» (Кривий Ріг, 2006) [101], які описують стан промислового розвитку міста періоду окупації, трудову експлуатацію населення, вивіз сировини і обладнання з території басейну. Це цінна інформація, яка потребує свого осмислення й усвідомлення неоднозначності поведінки людей в умовах окупації.

До краєзнавчої літератури віднесено праці з історії Дніпропетровщини, зокрема «Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.» (Днепропетровск, 1962) та «Історія рідного краю. Дніпропетровщина» (Дніпропетровськ, 2008) [83; 65], в яких зазначені зміни в адміністративно-територіальному устрої краю з метою найбільш ефективного управління його матеріальними та людськими ресурсами, зневажливе ставлення окупантів до місцевого населення, метод колективної його відповідальності з метою приборкання руху опору, організацію спеціальних «трудових таборів» для української молоді, насильницьке вивезення людей на каторжні роботи до Німеччини, організацію пасивного і активного комуністичного та націоналістичного опору нацистам в цілому по області і Криворіжжю, зокрема [65, с. 29 – 60]. Як і попередньо вказана література, ці праці багаті фактологічним матеріалом і надають можливість, спираючись на сучасні методологічні досягнення, усвідомити багатобарвність життя містян під німецькою окупацією в часи Другої світової війни.

Сучасні криворізькі дослідники В. Стецкевич, В. Шайкан, Р. Шляхтич, О. Мельник, Є. Левченко та інші, скориставшись методологічними новаціями в історіографії, опрацювавши величезний масив джерел, захованих у «спецфондах», залучивши спомины свідків війни, не лише оновили фактографію війни, але й по-новому поглянули на історію Кривого Рогу в роки світової війни, що особливо яскраво проявилось в дослідженні ними окупаційної доби. Зокрема, доктор історичних наук, професор Валентина

Шайкан, аналізуючи повсякдення українців, криворіжців також, в роки німецької окупації 1941–1943 рр., на підставі незнаних раніше документів, спростовує міфи про цілковитий занепад на окупованій німцями території економіки, освіти, науки, медицини, судочинства, культурного життя. Професорка зазначає, що життя українців під німецькою владою було без фатальної приреченості на смерть, оскільки працювала частина підприємств, функціонували школи, лікарні, вузи, театри, кінотеатри, музеї, підтримувалася на прийнятному рівні санітарно-епідеміологічна ситуація [125, с. 75].

Дослідниця розглянула також проблему співпраці населення з німцями задля відновлення промисловості, діяльність українських органів управління, комітетів самодопомоги, подвижництво «Просвіт». На численних прикладах авторкою показано, що лише завдяки українським інституціям, які діяли на окупованій території, українці не були кинуті напризволяще й зуміли налагодити повсякденне життя [125, с. 2]. З ним, певною мірою, професорка пов'язує колабораціонізм містян, роблячи висновок, що в роки окупації Кривий Ріг, хоч і мав своїх колабораціоністів різного ґатунку, але на загал, колабораціонізм, як явище, не був тут масовим чи тим більш тотальним, а місто не було його «розсадником» [126, с. 464].

У розділі «30 місяців окупації. Життя й боротьба під владою чужинців» науково-популярного видання «Кривий Ріг: лихоліття 1941–1945 рр.» (Кривий Ріг, 2016), викликала особливий інтерес спільна стаття В. Шайкан і Р. Шляхтича, оскільки в ній детально проаналізовано формування місцевих органів влади (міської управи), описано персональний її склад, показано економічну експлуатацію регіону і зроблено важливий висновок про те, що вона зазнала певної трансформації від орієнтації на використання виключно трудових ресурсів, продовольства, сировини до збереження важкої та машинобудівної індустрії, деяких галузей харчової та легкої промисловості, транспорту і комунікацій. Цього, на думку авторів, вимагали потреби війни та необхідність забезпечення певної лояльності місцевого населення [121, с. 90]. У розділі детально на фактичному матеріалі описане вирішення ряду нагальних

завдань німецької влади та української місцевої адміністрації в площині стабілізації цін на продукти харчування, забезпечення населення робочими місцями, налагодження житлово-побутових умов, підтримання в належному стані комунікацій та громадських об'єктів міста, налагодження культурно-освітнього життя в Кривому Розі тощо [121, с. 88–146].

У монографії відомого криворізького історика-краєзнавця Олександра Мельника «Криворіжжя: в пламени війни 1941–1944 гг.» (Кривий Ріг, 2014), комплексно, на значному використанні раніше невідомих джерел, в тому числі й з німецьких архівів, проаналізовані система управління, економічна і трудова експлуатація Криворізького басейну, суспільно-політичне, соціально-культурне життя містян, націоналістичне (оунівське) і радянське підпілля, визволення міста від німецько-фашистських загарбників [108]. Автор представив події і факти у вигляді серії нарисів з опорою на документи, розставивши гуманітарні акценти в оцінці подій того драматичного періоду. Історик констатує, що світова війна створила абсолютно нові реалії, які стали іспитом не лише для системи влади, але й для всіх груп населення; що актуальним виявився ще один рівень відносин – індивідуальний, який став визначальним для долі держави. Вибір кожний робив, в першу чергу, для себе [108, с. 3].

Помітний внесок у висвітлення питань культурно-освітнього життя й дозвілля містян Кривого Рогу періоду окупації, діяльності націоналістичного підпілля на теренах міста зробив Роман Шляхтич. Науковець стверджує, що упродовж цієї доби в місті продовжували діяти заклади освіти, відбувалися театральні вистави та концерти, демонструвалися кінострічки. Звичайно, зазначає автор, все це було елементами пропаганди, і залежно від зміни політики зміцнювалось і їхнє ідейне навантаження. Проте, населення Кривого Рогу, перебуваючи в умовах окупації, потребувало своєї «розрядки», якою могли бути різні форми масового мистецтва. Тому цілком логічно, робить висновок дослідник, що в роки німецького панування в місті продовжувалося культурно-освітнє життя [129, с. 79 – 80].

Відомий краєзнавець, доктор історичних наук, професор В.В. Стецкевич, узагальнюючи опис історії Криворіжжя в роки Другої світової війни, зазначає: «За останні двадцять років зусиллями науковців, краєзнавців, пошуковців, журналістів і письменників подієво-фактографічна, тематична, персоналістична складові криворізької історії війни значно оновлені й доповнені. Нині вони радикально відрізняються від дискурсів радянської доби як сюжетно, так і потрактуванням» (100, с. 20). Більш того, чимало криворізьких фактів історії увійшло до загальноукраїнських сюжетів, зокрема і до наукових монографій, академічних видань, підручників тощо.

Отже, характеризуючи стан наукової розробки обраної теми, можна зазначити, що вже з 60-х рр. XX ст. історія Криворіжжя цікавила науковців, публіцистів і журналістів, які зробили доволі помітний внесок як у накопичення фактів з історії міста, так і в її науково-краєзнавче осмислення. Від середини 1990-х рр. тематична свобода, методологічний і світоглядний плюралізм, залучення значного масиву раніше захованих у «спецфондах» джерел, сприяли висвітленню «незручних тем», «закритих» сюжетів, заповненню «білих плям» в історії в цілому й історії Другої світової війни, зокрема. Попри певну кількість праць, присвячених німецькій окупації України, доля Кривого Рогу висвітлювалася фрагментарно, переважно в контексті воєнних дій чи радянського підпілля, без системного аналізу соціальних практик і досвіду виживання місцевого населення. Проте в останні десятиліття місцеві науковці, краєзнавці, вчителі приділяють значну увагу проблематиці трансформацій повсякденного життя, взаємодії населення з окупаційною адміністрацією, трагедії масового насильства на Криворіжжі в 1941–1944 рр., що спонукає до подальшого вивчення й осмислення подій, суспільних настроїв, морально-психологічного стану місцевого населення в часи ворожої навали.

1.2. Джерельна база кваліфікаційної роботи

Джерельну базу дослідження окупаційного періоду на території Криворіжжя складає коло опублікованих та подекуди неопублікованих (архів Криворізького історико-краєзнавчого музею [1; 2; 49]) джерел – писемних, документальних, наративних, частково фотодокументальних [98]. Значний масив джерел, використаний в роботі, міститься в збірниках і виданнях різноманітних документів і матеріалів, опублікованих криворізькими науковцями-краєзнавцями. В них вміщено постанови й ухвали Міської управи, окупаційної влади, оперативні зведення німецької комендатури про настрої населення Кривого Рогу, розпорядження про збирання податків, про перейменування вулиць, відкриття у місті дитячих садочків, шкіл, про хід мобілізації до Німеччини робочої сили, про винесення смертних вироків тощо.

Крім офіційних документів у зазначених виданнях вміщені спогади безпосередніх жителів міста часів окупації, що робить сприйняття тих подій олюдненими. У виданнях є й добірки матеріалів з періодичних видань, щоденники, передруки з архівних першоджерел тощо. Усі вони розкривають маловідомі сторінки історії міста в роки навали, а почасти відкривають геть нові, неznанні раніше епізоди війни й окупації [99, с. 126–338; 100, с. 283–399; 105, с. 134–216].

Використані історичні джерела систематизовані нами за пунктами плану роботи: економічне становище і настрої населення окупованого міста; соціальне життя (організація праці на вцілілих підприємствах, заробітна плата робітників, соціальні пільги певної категорії містян, організація торгівлі, встановлення й подальше регулювання цін тощо); відновлення робіт у гірничо-видобувній промисловості; експлуатація природних і трудових ресурсів Криворіжжя; відновлення приватної власності; організація цивільного життя містян, культурно-освітні й громадські заходи окупаційної влади в місті тощо.

У археографічному огляді до видання «Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і матеріалах» (містить більше 250 джерел різного походження, більшість яких уведена в науковий обіг уперше) його автор,

професор В. В. Стецкевич виділяє джерела, які розповідають про життя пересічних містян під окупацією та їх повсякдення, про евакуацію та неадекватну поведінку окремих партійно-господарських керівників міста влітку 1941 р., подробиці про розстріли людей в жовтні 1941 р. на шахті № 5, про звірства вояків калмицького кавалерійського корпусу, про жахи життя оstarбайтерів, про колабораціонізм та низку тих подій, які в радянську добу перебували поза межами наукових інтересів дослідників [99, с. 22].

У названих збірниках подекуди виділяються звіти, уривки щоденників, спомини німецьких офіцерів і солдатів [99, с. 127–128; 108, с. 143–153]. Нашу увагу привернув звіт капітана сухопутних сил вермахту, професора Ганса Коха (складений 30 вересня 1941 р., зареєстрований 15 листопада 1941 р.) про настрої українського населення окупованих територій, у якому німецький офіцер, ймовірно обізнаний з історією України, аналізує політичну, економічну, культурно-національну ситуацію, що склалася в ній на момент приходу німецьких військ. Детальний опис її сприяє розумінню того, чому частина населення вітала ворожу армію, пояснює причини і витоки колабораціонізму на Криворіжжі, сприяє розумінню висновку автора звіту про те, що «приглушена українська свідомість по відношенню до своєї державності є найкращою передумовою для політичної форми німецьких претензій на керівництво в цьому регіоні» [108, с. 149].

З доповідної записки відділу контррозвідки групи армій «Південь» від 28 жовтня 1941 р. стає відомим настрій населення і загальна ситуація при вступі німецьких військ на територію України, а отже і Кривого Рогу. Автор звіту констатує, що на східних територіях України, на відміну від західних її теренів, де німецького солдата зустрічали як визволителя, позиція місцевих була вичікувальною (90–95% жителів). Панування комуністів (низький життєвий рівень, голод, репресії), на його думку, підготувало сприятливі умови для формування німецької адміністрації, майстерної в питаннях психології, створило можливості для залучення більшої частини населення на свій бік [108, с. 149–150]. Однак, надалі в записці зазначається, що вже з жовтня 1941 р.

ставлення населення до окупантів змінюється. Це пояснюється автором негативним ставленням, нелояльністю і зверхністю німців по відношенню до місцевих жителів, застосуванням до українців методів боротьби з єврейськими громадами, жорстка заготівельна компанія, загроза нужденності населення, помилки, допущені в питаннях поводження з ним, викликані незнанням німцями народу України, мови, історії [108, с. 150–151].

У фрагменті щоденника німецького солдата 35 полку 25-ої мотодивізії є короткий опис Кривого Рогу (багато рудників, у яких добували 60% потрібної руди, промислове місто з жалюгідним житлом («халабудами») і зустрічі з квітами місцевим населенням, «бо ці люди нічого не мають». З його записів постає, що вояка зовсім не усвідомлює себе окупантом, турбує його лише спека і дивиться він на місто та його мешканців зверхньо [99, с. 127 –128].

Цікавим джерелом до обраної теми є фрагмент «Із аналітичного звіту ООН про суспільно-політичне, культурне і господарське життя південно-українських земель. Квітень 1943 р.», в якому описані економічні труднощі криворізького регіону, вивезення до Німеччини молоді за допомогою терору і «родинної кари», про «добровільну» мобілізацію до частин СС і армії генерала Власова чоловіків, про «німецький розгул» по відношенню до жителів міста [16, с. 74 – 77]. Дані, наведені в звіті, співпадають зі спогадами очевидців подій, доповнюючи таким чином загальну картину життя містян в часи окупації.

До сучасних історичних досліджень активно залучаються спомин реальних учасників подій. Місцева історія війни поповнилася завдяки копіткій праці викладачів-істориків Криворізького національного університету, які вже двадцять років поспіль збирають і систематизують спомини безпосередніх учасників і очевидців німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. й видають їх у збірниках «Війна в пам'яті поколінь» (Вип.1,2,3 – Кривий Ріг, 2004, 2010, 2014) та «Війна в історичній та індивідуальній пам'яті» (Кривий Ріг, 2011, 2013) [69; 70; 71], матеріалах Всеукраїнських наукових конференцій, що відбувалися у Кривому Розі на базі місцевих вищих навчальних закладів [72]. Цінність спогадів безпосередніх учасників і спостерігачів історичних подій, не

дивлячись на їх суб'єктивність, вважається істориками доволі ефективною. Особливо, якщо йдеться про події воєнного часу 1941 – 1945 рр. Документи, опубліковані у збірниках, належать представникам різних соціальних груп населення, людям які «...пережили доленосні життєві ситуації, які не могли не вплинути на подальшу їх життєдіяльність та особистісні оцінки минулого ... це надає можливість максимально об'єктивно наблизитися до реконструкції воєнних подій з метою розуміння соціально-психологічного стану, поведінки населення окупаційної доби» [122, с. 17].

Опрацювання матеріалів архіву Криворізького історико-краєзнавчого музею дозволило залучити до написання кваліфікаційної роботи спомини місцевих мешканців, які пережили німецьку окупацію і залишили непересічні враження від пережитого лихоліття [1;2; 49]. Вони доповнили вже опубліковані джерела і сприяли поглибленню нашої уяви про ситуацію в місті часів окупації.

Цікаві джерелознавчі матеріали містяться в засобах масової інформації окупаційної, радянської і сучасної періодики. Друкованим органом Криворізької Міської управи періоду окупації був часопис «Дзвін» (головний редактор, член ОУН(б) М. Пронченко). До арешту останнього «Дзвін» перебував під контролем оунівців, будучи одним із засобів розповсюдження їхньої ідеології на Криворіжжі. Після арешту редактора, впродовж 1942–1943 рр. міський часопис фактично перетворився на рупор німецької пропаганди [129, с.77–78]. Проте, в газеті рясно публікувалися матеріали про функціонування закладів освіти (відкриття дитячих садочків, шкіл професійної освіти, методичну роботу відділу освіти Криворізької міської управи, організацію харчування в школах, оплату праці вчителів тощо), культурне життя мешканців (роботу драматичного театру, аматорських театральних колективів та гуртків, концерти, демонстрацію кінофільмів тощо). Видавалася газета від 1 жовтня 1941 р. і до кінця 1943 р. з дозволу і на гроші окупантів, тому й пропагувала їхні інтереси. Матеріали цього органу інформації запозичені з Internet ресурсу та вказаного збірника матеріалів криворізьких дослідників [99]. «Іншого джерела, яке б так повно віддзеркалювало життя

міста в роки окупації, дослідники поки що не мають». Тому у збірнику «Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і матеріалах» (Кривий Ріг, 2018) зазначається, що його «...редакційна колегія розмістила в ньому майже три десятки передруків з цієї газети» [99, с. 31].

При написанні кваліфікаційної роботи використовувались також публікації місцевої газети «Червоний гірник» радянських часів й останніх двох десятиліть. Проте значна частина матеріалів журналістів-краєзнавців (В. Бухтіярова, Т. Воронової, Н. Вязовського, Л. Поліщук) присвячені воєнним сторінкам криворізької історії 1941–1945 рр. та воїнам-визволителям міста. З 1990-х рр., з пошуком і розширенням бази джерел, журналісти почали приділяти активну увагу окупаційному режимові на Криворіжжі, його місцевим особливостям. Наприклад, Тетяна Воронова у книзі нарисів, присвяченій ювілею Центрально-Міського району міста, описала жахи «нового порядку» й поневіряння жителів у пошуках можливості вижити [74]. Відомо, що газетні матеріали несуть в собі вельми цікаву і пізнавальну інформацію. Наприклад, номери за 22 та 24 червня 1941 р. містять в собі не лише гасла «Все – для фронту! Все – для перемоги!», але й реакцію жителів міста на ворожу навалу [129, с. 41 – 50; 130, с. 52 – 76].

Непересічним джерелом виявився фотодокумент «Кривий Ріг крізь об'єктив німецького солдата (1941–1944 рр.)», виданий у Києві 2019 р. німецькою та українською мовами. Фотоальбом є унікальним візуальним джерелом, завдяки якому можна уявити загальний вигляд міста, його вулиць і мешканців, зайняття населення, побачити колективні фото окупантів з місцевими дівчатами (див. фото) , відпочинок і настрої самих окупантів (див. фото №№ 1, 2) [Додаток Б]. Проте у них була своя моторошна війна. Як от для воїнів 253-ї стрілецької дивізії, що стояла в обороні міста і майже вся потрапила у полон (див. фото №№ 86, 149–151). Головна частина видання – це добірка 207 репродукцій світлин, 12 предметів і 5 документів [98]. В них проявилися теми й сюжети міста під окупацією, а це означає, що «...перший крок на шляху

створення візуальної картини з історії міста в добу окупації зроблено» [98, с. 199].

Отже, залучення до написання магістерської роботи документальних, персональних і візуальних джерел дозволяє в певній мірі досягти поставленої мети, оскільки всі вони в сукупності несуть в собі цікаву пізнавальну інформацію і минулих, і сучасних часів, поглиблюючи наукові знання з історії Криворіжжя в роки Другої світової війни.

1.3. Теоретико-методологічні основи кваліфікаційного дослідження

Теоретико-методологічні основи кваліфікаційної роботи базуються на сукупності принципів і методів, застосування яких у даному дослідженні дає можливість розв'язати обрану наукову проблему. Основоположними принципами історичного наукового дослідження є історизм та об'єктивність, що в сукупності з відповідними методами становить методологічне підґрунтя кваліфікаційного дослідження.

Відповідно до *принципу історизму* процеси розвитку об'єктивного світу мають розглядатися в тому вимірі, в якому вони відбувалися в дійсності (наприклад, Друга світова війна 1939 –1945 рр.), тобто, історизм збігається з науковою об'єктивністю, виключає будь-які спотворення історичної науки. Використання, насамперед, перевіреної інформації допомогло уникнути штучної заідеологізованості та кон'юктурності в подачі фактичного матеріалу. Принцип історизму дав можливість заглибитися в реалії Другої світової війни й комплексно проаналізувати складові повсякдення жителів окупованого Криворіжжя, його еволюцію, ставлення населення до окупаційної влади.

Об'єктивність – принцип підходу до характеристики, аналізу будь-якого явища, історичного факту з позицій об'єктивного пізнання дійсності, незалежно від класових, партійних чи інших класифікацій. Принцип об'єктивності дозволив з неупередженим науковим підходом сприймати події Другої світової війни (період окупації, зокрема). Критичний підхід до джерел і наукового доробку українських істориків та очевидців подій надав можливість

відійти від їхнього упередженого ставлення, уникаючи перекручень, перебільшень, намагання пристосувати факти під певні авторські висновки.

Принцип достовірності допоміг у відтворенні реальних даних та подій, позбавлених фальсифікацій, які при залученні всього комплексу інформації надали можливість відтворити перебіг реальних суспільно-політичних, соціально-економічних і культурно-освітніх аспектів життя Криворіжжя під час німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр.

Історико-генетичний метод дозволив простежити процес становлення і подальшого розвитку окупаційного режиму на території Криворіжжя, сприяв отриманню головного висновку дослідження, що історія Другої світової війни є джерелом досягнення не лише самопожертви народу, а й складних соціально-політичних колізій (як от: чому частина українців з нетерпінням очікувала війну; чому навіть у містах німецьких окупантів частина населення вітала із квітами в руках; чому маси людей нерідко раділи приходу німців ін.), які визначили наступний розвиток нашого народу.

Методологічна основа роботи базується також на дотриманні *цивілізаційного підходу*, що дозволяє розглядати історичні події, процеси та явища як частину загальної цивілізаційної динаміки (наприклад, подій Другої світової війни). Це надає можливість порівнювати та знаходити зв'язки між локальними і глобальними аспектами історії, враховуючи загальну культурну, соціальну та економічну динаміку.

В ході кваліфікаційного дослідження застосовувався *комплексний підхід* у поєднанні низки наукових методів, необхідних для отримання достовірних результатів. Загальнонаукові методи сприяли характеристиці процесу становлення окупаційної влади як цілісного явища. *Метод аналізу* допоміг визначити особливості політики цієї влади у часовому вимірі (початок і кінець окупації), а *синтез* сприяв підведенню підсумків і наслідків німецької окупації на теренах Криворіжжя. *Типологічний метод* дозволив упорядкувати наявну інформацію, подати матеріал у логічній послідовності та взаємозв'язку досліджуваних подій та явищ. *Системний метод* забезпечив виявлення

взаємозалежності таких суспільних явищ, як війна, політика, суспільні настрої, соціально-економічне становище населення, культурно-освітнє життя на окупованих територіях і доведення, що задля виключення із цієї системи війни варто переглянути зміст самої політики.

Комплексність теми кваліфікаційного роботи зумовила необхідність використання *методу міждисциплінарного синтезу*, хоча перевага надавалась морально-етичним, а не політико-правовим аспектам розглядуваної теми. У найзагальнішому плані основою кваліфікаційної роботи виступала суспільна свідомість, вивчення якої допомогло зрозуміти мотиви та причини поведінки людей в роки ворожої окупації.

Складовими *логічного методу* є аналіз та синтез, індуктивний та дедуктивний підходи, узагальнення й систематизація. Аналіз та синтез становили основу вивчення проблематики ролі громад у суспільно-політичних процесах під час розгляду різних груп джерел та літератури. *Дедуктивний та індуктивний методи* склали доказову основу роботи, а закони дедуктивної (формальної) логіки використовувалися для підсумовування. *Метод узагальнення й систематизації* застосовувався в процесі виявлення матеріалів та документів, отриманих при вивченні першоджерел і літератури для формулювання висновків за результатами проведеного дослідження.

Принцип соціального підходу дозволив уникнути міфологізації історичних подій, протиставлення загальнолюдських ідеалів та цінностей. Його застосування стало в нагоді під час аналізу певних спогадів, звітів, наказів, засобів масової інформації, використаних у написанні роботи. *Принцип світоглядного плюралізму* дав змогу уникнути концентрації уваги лише на одних сторонах і властивостях досліджуваних явищ та враховувати різні суперечливі погляди дослідників стосовно одних і тих же самих історичних явищ і процесів (як от: суспільні настрої населення окупованих територій, евакуація промислових підприємств і населення у тиллові райони, особливості окупаційного режиму, колабораціонізм та ін.). *Принцип науковості* дозволив провести кваліфікаційне дослідження із дотриманням усіх наукових вимог,

розкрити причинно-наслідкові зв'язки явищ і процесів, включити в дослідження науково перевірені факти, що відповідають рівню розвитку сучасної історичної науки.

Спеціально-історичні методи застосовувалися відповідно до етапів дослідження. Вивчення історіографічного доробку передбачало залучення методологічного інструментарію історіографа, що дозволило класифікувати історіографічні джерела, з'ясувати їхню проблемно-тематичну та теоретичну основу. Розчленування теми на взаємопов'язані декілька більш вузьких та взаємопов'язаних проблем, визначених у розділах та підрозділах дослідження, було розглянуто у відповідності до хронологічної та логічної послідовностей, що становило суть *проблемно-хронологічного методу*.

Метод історичної реконструкції минулого використано в роботі щодо з'ясування цінності усних джерел – методу усної історії, написаної на підставі свідчень живих людей, а не письмових документів. Адже спогади, які живуть і передаються з покоління в покоління завдяки колективній пам'яті дозволяють українцям, як і будь-якому народу, усвідомлювати себе українцями.

Уточненню змісту ключових категорій, таких як «війна», «окупація», «повсякдення», «новий порядок», «геноцид», «колабораціонізм» тощо, сприяв *метод термінологічного аналізу*.

Теоретичні методи науково-педагогічного дослідження: аналіз і синтез, порівняння, класифікація, узагальнення дозволили проаналізувати методичні аспекти викладання теми «Нацистський «новий порядок» в Україні» в шкільному курсі вітчизняної історії на прикладі м. Кривого Рогу», показати стан проблеми у практиці сучасної школи та узагальнити методику викладання теми кваліфікаційної роботи в шкільному курсі історії.

Отже, використання відомих у науці методів накопичення, вивчення, систематизації фактів та практичного досвіду в цілому надали змогу виконати основне завдання кваліфікаційного дослідження: поєднати різні роз'єднанні знання в цілісну систему, вивести певні закономірності, досягти поставлених мети і завдань обраної теми дослідження.

Висновки до розділу 1

Огляд джерел і наукової літератури за темою дослідження дозволяє зробити висновок, що введення істориками до наукового обігу нових архівних і персональних документів з історії Кривого Рогу доби німецької окупації сприяло пізнанню особливостей повсякдення міста і його мешканців в часи лихоліття, боротьби за виживання пересічних громадян, їхніх настроїв й реакції на війну, життя та почування тих, хто силою обставин опинився у Німеччині в статусі «остарбайтера» чи за колючим дротом у концтаборах. На численних прикладах, показано, що лише завдяки українським інституціям, які функціонували на окупованій території, місцеве населення зуміло налагодити повсякденне життя. Однак, коло істориків і відповідно робіт, присвячених історії Криворіжжя часів Другої світової війни й, особливо, добі її окупації (1941–1944 рр.), лишається доволі вузьким, що потребує залучення молодих краєзнавців для пошуку нових джерел, осмислення нових методологічних підходів у дослідженні соціальної історії періоду кількарічної окупації міста.

Джерельну базу кваліфікаційної роботи складають опубліковані писемні документальні та наративні джерела, фотодокументи, спомини безпосередніх свідків війни й газетні матеріали. Джерела різні за інформативним навантаженням, але використані сукупно і комплексно, вони допомогли створити образ міста в роки німецько-фашистської окупації.

Теоретико-методологічні основи кваліфікаційної роботи базуються на сукупності принципів і методів, які надали можливість розв'язати обрану наукову проблему: історизму й об'єктивності в сукупності з історико-генетичним, системним, міждисциплінарного синтезу, історичної реконструкції методами становить методологічне підґрунтя кваліфікаційного дослідження.

Отже, використані в роботі документальні (в тому числі офіційні), особистого походження та візуальні джерела, а також підходи, принципи і методи наукового пізнання історичної дійсності дозволили певною мірою досягти поставленої мети і виконати поставлені завдання.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ КРИВОРІЖЦІВ В ЧАСИ НІМЕЦЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ 1941 – 1944 рр.

2.1. Морально-психологічні та суспільні настрої містян в окупації

В радянській Україні, й на Криворіжжі зокрема, перші звістки про напад німецьких військ на СРСР звичайні люди сприйняли як особисту трагедію. Розгубленість, безпорадність, страх. Цивільне населення не розуміло, чому напередодні війни так багато говорили про зміцнення обороноздатності держави, а ворог стрімко просувався у глиб країни. Ці звістки спричинили емоційний шок і розгубленість у середовищі лояльно налаштованої до сталінського режиму частини населення та водночас породили настрої розчарування й роздратування серед його противників, які з антикомунізмом А. Гітлера пов'язували сподівання на падіння радянської влади [80, с. 438].

Загалом, на думку істориків, напередодні німецького вторгнення негативні для влади суспільно-політичні настрої населення УРСР визначалися як не сприйняттям значною масою населення комуністичної ідеології та сталінської влади, так і у край низьким рівнем життя [81, с. 38]. Розруха, спровокована війною та свідомим нищенням за наказом Москви інфраструктури, кинула більшість людей у злидні. Багато сімей залишилося без годувальника: частина чоловіків загинула, частина перебувала в Червоній Армії чи в німецькому полоні. Необхідно було знаходити в новому житті своє місце, хоч і виникали обставини, коли вибору у людини не було.

Психологічний стан населення залишався важким упродовж усієї війни. Про це, наприклад, писав у листі від 7 листопада 1942 р. німецький інженер Г. Шмандт, майбутній директор Дніпродзержинського металургійного заводу: люди ставилися до війни і воєнних подій «вельми апатично», бо вже звикли до постійних жахів [125, с. 20]. «Нова» інтелігенція, за словами інженера, вважала, що і при німцях залишилися голод і злидні, як і при радянській владі.

Українські науковці констатують, що настрої радянських людей диференціювалися відповідно до їхнього соціального стану. Селянство, переживши Голодомор і масовий терор, не бажало воювати за комісарів, за колгоспи, за збереження сталінського режиму. Робітники, маючи незадовільне соціально-економічне становище (голодування, маленька зарплатня) вважали, що «жити за німцями гірше нам не буде». Настрої інтелігенції коливалися в широкому спектрі від лояльно-патріотичних до різко антирадянських. Отже, українське суспільство виявилось непідготовленим до війни і фактично стало жертвою двох тоталітарних систем. Для кремлівських правителів мешканці України були мобілізаційним ресурсом (і для армії, і для вирішення економічних завдань), а нацисти вбачали в них рабів, здатних лише на те, щоб обслуговувати майбутніх колонізаторів [86, с. 182 – 183].

Дослідники Т. Заболотна та О. Лисенко визначають кілька чинників, які впливали на суспільно-політичний та морально-психологічний стан населення республіки із початком Другої світової війни: 1) брак офіційної інформації породжував безліч чуток, домислів і панічних настроїв. Адже вірогідна інформація давала змогу виробляти придатні моделі поведінки. Натомість радянська пропагандистська машина дезінформувала не тільки противника, а й власне населення; 2) з початком війни більшість підприємств припинила своє функціонування, а їхні працівники залишилися як без роботи, так і без засобів до існування; 3) евакуаційна епопея, оскільки за рішенням Ради з евакуації (створена 24 червня 1941 р.) вивезенню на схід підлягало насамперед стратегічно важливе устаткування підприємств, що мали воєнне значення, інженери, конструктори, техніки, кваліфіковані робітники, спеціалісти, науковці, творча еліта, партійно-радянська номенклатура. Про мільйони пересічних громадян у партійних документах не йшлося; 4) сповідуючи «стратегію випаленої землі», відповідні радянські структури системно знищували всі матеріальні цінності, які не встигали чи не мали можливості вивезти: індустріальну інфраструктуру, зерно, сировину тощо. Унаслідок стрімкого просування противника виконати накази командування про

евакуацію різних категорій населення не встигли; 5) багато громадян уважало, що представники влади втікають від німців, залишаючи населення на поталу ворогові, «рятують свої шкури», використовуючи власне службове становище. Водночас значна частина робітників та колгоспників не виявляла бажання залишати рідну домівку, власне господарство, на облаштування яких пішло багато часу і зусиль [86, с. 184 – 194].

Суспільні (суспільно-політичні) настрої, як зазначають дослідники, – це соціально-психологічне явище, що відбивається в певному стані почуттів і свідомості тих чи інших соціальних груп у визначені періоди життя (зокрема і війни) й накладає відбиток на їхню поведінку. Вони характеризуються предметною спрямованістю: політичною, естетичною, національною, релігійною тощо та рівнем емоційної напруги: апатія, депресія, піднесення, ентузіазм. Саме в суспільно-політичних настроях найбільш виразно й концентровано відбиваються умонастрої і психологічні орієнтації людей щодо будь-якої влади [80, с. 17].

Тому умовно історики поділяють все доросле населення окупованих районів України на такі чотири групи: I група – ненавиділи більшовицьку владу і свідомо співпрацювали з окупаційними органами; II група – допомагали партизанам, підпільникам, працюючи водночас без саботажу на окупантів; III група – боролися з ворогом усіма доступними для них засобами; IV група – підкорялися німцям, зберігаючи лояльність до них і нейтралітет до партизанів і підпільників, але вичікували за принципом «чия візьме». Таких було найбільше [113, с. 424 – 425]. То ж які суспільні настрої були характерними для населення Криворіжжя в добу нацистської окупації?

Німецькі війська увійшли до Кривого Рогу 14 серпня 1941 р. і майже відразу створили окупаційні органи управління. Криворіжжя потрапило в зону дії військової адміністрації Вермахту, але з відсуненням лінії фронту далі на схід увійшло до складу Рейхскомісаріату «Україна» (далі РКУ) і з 15 листопада 1941 р. тут було встановлено цивільне управління. РКУ складався з шести генеральних округів, серед яких «Дніпропетровськ», що охоплював

Дніпропетровську і частково Запорізьку області. Кривий Ріг став центром одного з 15 округів, який включав три колишні радянські райони: Апостолівський, Криворізький і Широківський. Управління здійснювали генеральний комісаріат, окружні та міські комісаріати (Кривий Ріг) [108, с.21]. Персонал цих органів був німецьким, окрім нижчих посад.

Поряд з німецьким окупаційним апаратом існували органи місцевого управління – міські, районні, общинні (громадські) та сільські управи. Очолювали райони начальники управ, громади – бургомістри, в селах – старости. Структура районних і міських управ складалася з відділів загального управління, пропаганди, поліцейського, транспортного, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарного, фінансового, будівельного, промислового, пенсійного, постачання і забезпечення робочою силою [65, с. 29–30]. Діяли поліцейські та каральні органи, які здійснювали контроль в'язниць і таборів, страти людей, упокорення населення, придушення спротиву, виявлення євреїв, розслідування злочинів, встановлення та контроль цін, накладання штрафів і стягнень, закриття підприємств, слідували за рухом населення та його обліком. Була створена також українська допоміжна поліція, яка комплектувалася з числа добровольців для несення служби і підтримки внутрішнього порядку. До поліції приймали бажаючих з числа українського населення віком від 17 до 35 років. Придатком каральних органів була система окупаційного законодавства і судочинства [65, с. 31].

Прагматичні німецькі керівники окупаційної влади намагалися запроваджувати «новий порядок» без корінної ломки старого, радянського укладу, остерігаючись, що різкий перехід до репресивної політики може викликати загострення пасивного і активного спротиву. Важелем, спроможним пом'якшити політику режиму, вважалися місцеві органи «самоуправління». Документи показують, що деякі розпорядження як військової, так і цивільної німецької адміністрації часто вступали у протиріччя з настановами Гітлера, наприклад у поводженні з полоненими, охороні здоров'я, освіти тощо [108, с.35]. Особливо це відчувалося на початковому етапі окупації за правління

військової фронтової адміністрації, коли нова влада не заважала створенню різних, часто націоналістично забарвлених, організацій – наприклад, представництва ОУН при міській управі, загону самооборони (поліції), «Просвіти». Це сприяло прояву лояльності і підтримки нової влади, надії на покращення життя при новому режимі. По мірі того як військових заступала адміністрація РКУ, нові керівники, за інструкціями рейхскомісара Е. Коха, почали ігнорувати та підміняти українську адміністрацію, посилюючи репресивні заходи проти населення й грабуючи його, ставлення до німців почало змінюватися на негативне і, з часом, перейшло у масовий пасивний і частково активний опір.

Для налагодження життя в місті німецькій владі та українській місцевій адміністрації необхідно було вирішити ряд нагальних проблем: стабілізувати ціни на продукти харчування; забезпечити населення робочими місцями; налагодити житлово-побутові умови; підтримувати в належному стані комунікації та громадські об'єкти міста; налагодити культурно-просвітнє життя в Кривому Розі тощо. Нова влада намагалася вирішувати ці проблеми поступово. Зокрема, 5 вересня 1941 р. видається наказ про встановлення межі найвищих цін на продукти харчування, які не можна було перевищувати [99, с. 131–132]. В більшості своїй нові ціни мали б відповідати довоєнним. Однак, не дивлячись на всі заборони та залякування, стабілізувати ситуацію з продуктами харчування та товарами широкого вжитку не вдалось – запроваджується карткова система, що спонукає містян йти на ринок та здійснювати прямий обмін товарів та послуг. Так, за хромові чоботи можна було отримати дві тонни вугілля, за вишукані панчохи давали два кілограми вершкового масла, за перероблене зимове пальто можна було отримати дві буханки кукурудзяного хліба [50].

В цілому німці зневажливо ставилися до містян: забороняли цивільним ходити вулицями міста від 21.00 до 4.00 [99, с. 195], обмежували можливість вільно змінювати місце проживання. Особи ненімецької національності не

могли користуватися кав'ярнями, перукарнями, залізницею, телеграфом, поштою. У трамваях передні місця призначалися тільки для німці [65, с. 31].

Одним із найжорстокіших методів приборкання українського населення у нацистів був метод колективної відповідальності, коли за антифашистські дії окремих осіб карали цілі населені пункти, страчували мирне населення, яке не мало до руху опору ніякого відношення. Окрім цього широко застосовувалася система заручництва, коли до відповідальності притягали все населення не лише за дії окремих осіб, а й за бездіяльність. Наприклад, у Кривому Розі 13 серпня 1942 р. були страчені 10 заручників із населення за 500 м перерізаного кабелю [99, с. 243].

Місцеві історики окремо виділяють ставлення городян до геноциду євреїв (за німецькими джерелами 14–15 жовтня 1941 р. лише в районі шахти №5 чинами СС і німецької поліції та українських поліцейських було вбито близько 2,5 тис. осіб цивільного населення і 800 євреїв-військовослужбовців. На 15 жовтня 1941 р. жертвами Голокосту стало від 4 до 5 тис. жителів Кривого Рогу [108, с. 73]). Але справжня трагедія сталася 16 червня 1942 р., коли було знищено близько 1400 євреїв лише в с. Інгулець [100, с. 119].

Відповідно до позиції, яку мешканці українських земель зайняли стосовно Голокосту, їх умовно поділяють на декілька груп: сторонні спостерігачі, вбивці та їх поплічники, рятівники євреїв [131, с. 413]. Після жахливих 30-х років, коли радянський терор сягнув свого апогею, масові вбивства нацистами євреїв не сприймалися місцевим населенням як щось небачене і надзвичайне. Тому більшість містян мовчки спостерігала за розстрілами євреїв. Частина людей була налаштована антисемітські і морально була готова до співробітництва або реально співробітничала з окупантами у цьому питанні. Історики пояснюють це відносно великим відсотком євреїв у органах НКВС та адміністративному апараті радянської влади, стереотипом, що в усьому винуваті євреї і комуністи з якими часто останні асоціювались. Значна частина населення постраждала у часи колективізації та «великої чистки» і мала вагомі аргументи бути невдоволеними радянською владою. До

цього додається історичне коріння антисемітських настроїв (погроми єврейського населення у різні часи), а також активна німецька пропаганда «єврейської змови». Тому більшість обивателів залишалися байдужими до практики Голокосту, а то й активно залучались до розстрілів та знущань над євреями [100, с. 118]. Для декого з містян знищення євреїв стало хижацьким засобом задля покращення свого матеріального становища за рахунок речей, які залишалися у спорожнілих квартирах та будинках.

Отже, травма, завдана своїм громадянам сталінським режимом, тотальна деморалізація їх від катастрофи Червоної армії на першому етапі війни, стрімкий наступ гітлерівських військ і захоплення ними величезних територій стали передумовами «стороннього спостерігання» за вбивством сусідів, турботи за збереження власного життя, сподівання на отримання матеріального зиску за рахунок майна жертв тощо. Співробітництво з окупантами у знищенні єврейського населення розглядається сучасними істориками як один із аспектів колабораціонізму [126, с. 265].

Проте, багато хто з місцевих жителів, ризикуючи життям, активно допомагали рятувати дорослих євреїв і дітей. Сьогодні відомо близько двадцяти таких осіб. Серед них згадують І.А. Шустик, М.С. Чумаченко, П.С. Чумаченко, П.С. Огренич, І.С. Огренич, А.В. Толкачову, І.В. Дудку, С.В. Михайлова та інших [100, с. 119]. У Ізраїлі понад ста українців удостоєні почесного звання «Праведник світу» за ці дійсно героїчні дії. За цим показником Україна посіла четверте місце серед 33 країн світу [113, с. 432].

Зрозуміло, що місцеве населення мусило пристосовуватися до нових умов і нового окупанта. Адже більшість людей залишалася без роботи, а значить – без засобів на існування. Містам загрожувала гуманітарна катастрофа, де значна частина городян не була пов'язана із селом. Тому не випадково по всій Україні (Кривий Ріг не виняток) фіксувалися численні приклади, коли робітники, інженери та службовці щиро допомагали відновлювати підприємства. Тож заради хлібних, продуктових карток, прикріплення до їдалень, безкоштовної медичної допомоги, житла, права на використання

електрики цивільне населення через біржі праці працевлаштовувалося майже в усіх німецьких установах, що функціонували на території РКУ і зони військової адміністрації. Працювали на польових поштах, у німецькому Червоному Хресті, гебітс-комісаріатах, в управліннях місцевої охоронної поліції, поліції порядку, німецьких шпиталях, казино і т. ін. [125, с. 21].

Залучення місцевих жителів до співробітництва на початковому етапі окупації було обмеженим, але з кінця 1942 р. ця практика окупаційної влади розширюється. На Криворіжжі, за документами, існували наступні категорії добровольців: «добровільні помічники»; підрозділи спеціального призначення (будівельні, господарські, транспортні); підрозділи у складі німецьких допоміжних формувань. За підрахунками краєзнавця Олександра Мельника, близько 1,5 тис. місцевих жителів залучилися до військового співробітництва з фашистами [108, с. 60, 64].

Гітлерівці пильно стежили за настроями населення, його діями й активно реагували на будь-яке відхилення чи непокору окупаційному режиму. Відбитком такої реакції на поведінку українців були звернення, листівки, оголошення, застереження, заклики, що стали засобом повсякденного спілкування окупантів з пересічним українцем і відповідали нагальним потребам нацистської влади. «Головними напрямками пропагандистської роботи гітлерівців були антисемітизм, антибільшовизм, прищеплення українській спільноті почуття меншовартості і вдячності за визволення від більшовицького ярма» [123, с. 191]. Як аргумент у вирішенні цих завдань окупантами широко застосовувалися пограбування населення, масові репресії і терор. Тобто, залучення місцевого населення до співпраці в різних галузях господарства, адміністративних органах, поліції та збройних формуваннях свідчить як про певні успіхи пропагандистської роботи, так і про жорстокість режиму, який не залишав іншого вибору для виживання в умовах окупації.

Отже, в роки окупації населення Криворіжжя пізнало усі жахи чужинського ярма і «принади» репресій «нового порядку». В ці часи місто бачило Голокост євреїв і знущання над представниками інших національностей,

мордування полонених і полювання на молодь ін. Частина містян усе це сприймала як невідворотну складову окупації, але були й ті, хто не мирився з існуючим станом справ. Останні об'єднувалися у партійно-комсомольські, радянські підпільні та партизанські загони, а також формували мережу націоналістичного підпілля у місті. Тобто, спектр суспільно-політичних настроїв, що існували на Криворіжжі в період окупації, був широким: від повної аполітичності, соціальної інертності, до пасивних та активних форм підтримки чи опору гітлерівському режиму.

2.2. Соціально-економічне становище Криворіжжя в умовах окупації

На захопленій території України гітлерівці встановили «новий порядок», який характеризувався: масовим знищенням громадян; фізичним і моральним терором проти осіб, які не підкорилися окупантам; грабіжницьким вилученням продовольства та інших матеріальних ресурсів, варварським використанням виробничих потужностей; жорстокою експлуатацією трудових ресурсів, вивезенням до Німеччини молоді на примусові роботи; фашизацією свідомості громадян УРСР [113, с. 424]. Населення всієї України боролось за збереження власного життя, національних звичаїв і культури.

Окупувавши всю територію України, гітлерівське керівництво розглядало два основних варіанти експлуатації її багатств: перший, запропонований німецьким ідеологом і рейхсміністром східних окупованих територій А. Розенбергом, зводився до того, щоб здобути підтримку українців проти Кремля, надати їм власну державу, проте, під опікою Німеччини; другий, підтримуваний більшістю нацистської ієрархії, цілком нехтував інтересами українців і передбачав їх нещадну експлуатацію на користь нацистської імперії [125, с. 5–6]. У ході війни, особливо після провалу «бліцкригу», зазначають історики, нацистські погляди, щодо економічної експлуатації України зазнали певної трансформації: від орієнтації на використання виключно трудових ресурсів, до збереження важкої та машинобудівної індустрії, деяких галузей

харчової та легкої промисловості, транспорту і комунікацій. Цього вимагали потреби продовження війни [100, с. 90]. По-друге, необхідно було забезпечити певну лояльність з боку робітників та селян, директорів підприємств, інженерно-технічних працівників та фахівців аграрної сфери. Саме на лояльність населення в обмін на збереження певних соціальних гарантій, заробітної платні, продовольчого забезпечення, медичного обслуговування тощо розраховували окупанти.

На 1 січня 1939 р. населення Кривого Рогу налічувало 197,6 тис. чоловік [108, с. 4]. Місто на той час стало не лише крупним промисловим, але й значним культурним центром. На початку 1942 р. у Кривому Розі Міська управа взяла на облік 125 тис. цивільних громадян [100, с. 239]. Для налагодження життя в місті окупаційній владі та місцевій адміністрації необхідно було стабілізувати ціни на продукти харчування, забезпечити населення робочими місцями, налагодити житлово-побутові умови, підтримувати в належному стані комунікації та громадські об'єкти міста, наладити культурно-освітнє життя в Кривому Розі.

Так, вже 5 вересня 1941 р. воєнний комендант м. Кривого Рогу майор Реглер видав розпорядження про заборону підвищення цін на продукти харчування. В більшості своїй нові ціни повинні були відповідати довоєнним [33]. З розпорядження стає зрозумілим, що вже в перші дні окупації в Кривому Розі з дозволу місцевої влади масово відкривалися приватні заклади торгівлі, побутові й виробничі майстерні, артілі тощо. Зокрема, артілі «Металіст» (виробляла різну продукцію з чавуну), «Хімпром» (фарба, колісна мазь), «Гірпром» (сурик), риболовецька (с. Карачуни), «Будівельник» (с. Лозуватка), а також мотузкова та взуттєва фабрики, хімзавод, маслозавод, морозильник, млини, овчинний завод, КРЕС (Криворізька електростанція) [125, с. 13]. Але регулювання цін не могло стримати інфляцію в умовах війни. Тому багато місцевих підприємців змушені були продавати продукцію по завищеним цінам. За порушення встановлених максимальних цін в липні 1942 р. були оштрафовані кілька власників приватних підприємств міста [100, с. 91].

Не дивлячись на всі заборони та залякування, стабілізувати ситуацію з продуктами харчування та товарами широкого вжитку не вдалось – різниця між закупівельними й реалізованими цінами коливалася від 2 до 10 разів. За таких цін міські жителі, більшість яких отримувала зарплатню від 150 до 300 крб., не могли придбати необхідні продовольчі товари, а задовольнялися мізерним пайком, який включав 400 г хліба на працюючого і 200 г на утриманця [108, с. 51]. За спогадами Лідії Венгер, мешканки міста часів окупації, для того аби вижити, містянам необхідно було здійснювати прямий обмін товарів та послуг на базарі [50]. В місті запроваджується карткова система. Продуктові картки мали право отримувати робітники підприємств, установ, організацій та державних господарств міста, працівники театру, хорової капели, капели бандуристів тощо, які мали ліцензії затверджені міським комісаром [100, с. 92].

Нацисти встановили таку послідовність у розподілі продуктів харчування: 1) для армії; 2) для решти військ на ворожій території; 3) для військ, що знаходяться у Німеччині; 4) для німецького цивільного населення; 5) для населення окупованих територій [88, с. 408]. Отже, продуктами харчування, в першу чергу, необхідно було забезпечити німецьку армію. А вже потім населення міста та навколишніх сіл. Тому на нараді волосних старшин, старост сіл та керівників громадських господарств 2 листопада 1941 р. приймається рішення про створення кооперативного постачання продуктів. На Криворіжжі найбільшим в роки окупації був кооператив «Нове життя», заснований 26 вересня 1941р. За рік він став не просто мережею споживчих крамниць, а підприємством яке охоплювало інші, окрім торгівлі, ділянки міського життя: різноманітні ремісничі майстерні, комісійні крамниці, продуктові ларьки, приватні перукарні, хлібопекарні, млини. В 1943 р. кооператив обслуговував територію з населенням 93500 чоловік, забезпечив роботою 118 місцевих мешканців [100, с. 93]. Загалом, вже на жовтень 1942 р. у сфері виробництва, яке підпорядковувалося українській адміністрації, діяло 65 підприємств та 47 різноманітних організацій [108, с. 47–48]. Отже, німці не

перешкоджали приватній ініціативі, чим вигідно протиставляли себе комуністичному режимові.

Спираючись на архівні матеріали, історики-краєзнавці дійшли висновку, що Криворізька Міська та районна допоміжні управи в 1942–1943 рр. провели значну роботу по відновленню підприємств місцевої промисловості і старих налагоджених структур, по створенню нових підприємств та організацій. Не дивлячись на тягар воєнного часу і обмежені ресурси, було зроблено все можливе для полегшення життя людей в окупації й налагодження терпимого продовольчого забезпечення з метою запобігання голоду в місті [108, с. 52].

З економічного боку німці, як і будь-які окупанти, прагнули здобути максимум можливого для потреб фронту і своєї держави. В Україні німців особливо цікавила важка промисловість, вугілля, марганець, залізорудна сировина та сільськогосподарська продукція. 9 червня 1941 р. в Берліні був створений військово-економічний штаб «Ост» – складова частина «Східного економічного керівництва», господарські групи якого діяли у тісному контакті з військовим командуванням, окупаційною владою, представниками німецьких монополій. Вони мали головне завдання – налагодити планомірне пограбування краю і якомога повніше використати його матеріальні багатства для власних потреб. При цьому окупанти не планували відновлювати промисловість. Навпаки, йшлося про деіндустріалізацію і тотальну експлуатацію природних ресурсів і вивезення їх до Німеччини [101, с. 166].

Видобуток руди в стратегічному плані перед економікою рейху не стояв. Їй більше потрібні були ті сировинні ресурси, від яких вона була повністю залежна. Серед таких – нікопольський марганець як важлива сировина для виготовлення якісної броні для бойової техніки. Питання про відновлення Криворізького басейну було знято на користь Нікопольського. І все ж видобуток криворізької руди в планах окупантів теж був. Військова влада і міська управа з перших днів окупації докладали зусилля для відновлення робіт хоча б декількох шахт. Цим опікувалося гірничо-металургійне акціонерне товариство «Схід» разом з декількома іншими товариствами і корпораціями.

Німецьке керівництво і спеціалісти не очікували отримати в Кривому Розі вщент зруйновані підприємства гірничого комплексу, відсутність більшості обладнання заводів і шахт, вивезених на схід радянської країни. За наявності ресурсів із 50 шахт для відновлення було відібрано 14. Однак видобуток руди можливо було розпочати лише з відновленням вугільних підприємств Донбасу і металургійних заводів окупованого Півдня, а отже від кінця 1942 р. Проте реально розробку руд вдалося налагодити лише з квітня 1943 р. [108, с. 39–41]. Проблемою лишалася нестача робочої сили та електроенергії. На відновлюваних роботах було залучено близько 3 тис. робітників з числа місцевих жителів [108, с. 40]. І все ж за всі місяці окупації проблему робочих рук на гірничих підприємствах Криворіжжя окупанти так і не вирішили. Після часткового відновлення роботи шахт і рудників, підприємств Донецько-Криворізького басейну німці планували вивезти до Німеччини протягом 1943–1944 рр. 3 млн. тон металу [125, с. 16].

Керівництво гірничорудною промисловістю було зосереджено в руках німців. Жодного спеціаліста з українців до відділів та служб управління не залучали. Проте окупантам так і не вдалося запустити заводи «Пневматик» (пневматичного) і «Комуніст» (гірничорудного) устаткування, металургійний завод (чавун, сталь, прокат) та налагодити повноцінний видобуток залізної руди [50, с. 18]. «За всю окупацію Криворіжжя було піднято на гора лише 203 тис. тон руди (до війни денний її видобуток становив 60 тис. тон) [101, с. 169].

Задля відновлюваних робіт та стійкого функціонування промисловості ще 5 серпня 1941 р. рейхсміністр окупованих східних територій А. Розенберг підписав наказ про трудову повинність, якій підлягали спершу особи від 18 до 45 років, а згодом – від 14 до 65 років [106, с.66]. Водночас по адміністративній вертикалі утворювалися «Уряди праці». За розпорядженням рейхскомісара Е. Коха від 4 березня 1942 р. «Про обмеження переміни місця роботи» цивільне населення приймали на роботу тільки через «попередню згоду» біржі праці. Саботаж розпорядження мав каратися штрафом, тюремним ув'язненням, примусовою працею до 1 року [99, с. 234].

1 грудня 1941 р. окупаційна влада встановила «годинну платню» від 0,75 коп. до 2 крб. кваліфікованим робітникам і 2,50 крб. майстрам. Жінки та євреї одержували тільки 80% від загальної суми [125, с. 17]. Для чіткого та повного розподілу трудових ресурсів наказом від 19 лютого 1942 р. вводились 8 трудових груп за ознакою кваліфікації. До перших чотирьох належали особи, які мали досвід керівної роботи в різних установах та підприємствах, були лояльними до нової влади, мали досвід управлінської роботи, володіли іноземними мовами і були корисними німцям в роботі з місцевим населенням. Останні чотири групи складав допоміжний персонал, який легко можна було замінити. Відповідною була і рекомендована заробітна платня для кожної з груп робітників [100, с. 95 – 97].

До працівників застосовували жорсткі дисциплінарні заходи. За запізнення, прогули чи повільність на підприємствах карали гумовими палицями, різками, штрафами, безкоштовними відробітками, відбирали хлібні картки на цілий місяць, відправляли до «трудових колон» [115, с. 76 – 77]. Останні, використовуючи примусову працю і кваліфікованих робітників, і чорноробів, стали однією з форм неприхованої експлуатації українців. Вони ремонтували шляхи сполучення, залізниці, розмінювали поля, облаштовували приміщення для розквартирування німецьких військ тощо. Тих, хто намагався уникнути мобілізації до «трудових колон», карали смертю.

Існували також резервні «Українські допоміжні сили», до складу яких входили ті, хто бажав працювати на будь-якій роботі, аби тільки платили. Серед них було багато учителів, інженерів, вихователів, студентів, домогосподарок та інших, які постійно шукали роботу. По всій Україні, Криворіжжя не виняток, багато хто допомагав німцям відновлювати промислові об'єкти, щоб було де працювати. За спогадами очевидців, як тільки з'явилися німці, «робітники та службовці заводів, повилазивши з усяких дір, де вони переховувались від більшовиків як дезертири, заходилися біля відбудови своїх заводів» [125, с. 21]. Були й випадки, коли напередодні приходу німців люди перешкоджали органам НКВС та іншим уповноваженим руйнувати інфраструктуру, оскільки у випадку

її знищення, на людей очікувала голодна смерть. У доповіді командира 444-ої охоронної дивізії від 20 жовтня 1941 р. відзначалося, що робітники та інженери Кривого Рогу під час будівельних робіт на залізорудних промислах «надали суттєву допомогу німецькому командуванню» і, особливо, вони передали в розпорядження німецькій владі плани підземних розробок [125, с. 22]. «І все ж масової колаборації і співпраці з окупантами власне гірників і фахівців гірничої справи Кривбас не знав, що зрештою й призвело до зриву фашистських планів налагодити тут планомірний видобуток руди» [101, с. 168].

Ставлення до окупантів на Криворіжжі не було однаковим протягом усього окупаційного періоду й залежало від багатьох чинників: степового ландшафту краю, непридатного для ведення масштабної партизанської війни; іноземного поневолення; ідеологічних мотивів, притаманних учасникам організованих форм руху опору; економічних й побутово-психологічних, що були типовими для учасників пасивного спротиву. За даними німецької контррозвідки групи армій «Південь», на серпень 1943 р. більшість населення Дніпропетровщини (Криворіжжя також) була вороже налаштована щодо окупантів [65, с. 39]. Розповсюдженими формами пасивного спротиву місцевого населення були відмова працювати на окупантів, невиконання виробничих норм, повільний темп роботи, недбалість, випуск неякісної продукції, прогули, крадіжки, зрив виконання замовлень. Завдяки цьому гітлерівці так і не змогли повністю реалізувати у своїх інтересах людський та економічний потенціал такого важливого регіону України.

Від кінця 1942 р. економіка Третього рейху стала гостро відчувати нестачу робочої сили, що спонукало нацистів більш активно використовувати людський потенціал окупованих територій. З цією метою в Україні було створено 110 «бюро праці» [113, с. 432] (у Кривому Розі біржа праці під № 68 починає функціонувати ще з 19 листопада 1941 р. [99, с. 206]). Бюро займалися підрахунками ресурсів робочої сили і знарядь праці, вербовкою трудівників для роботи в рейху. Спочатку набір молоді до Німеччини був переважно добровільний. Окупаційна влада ставила на добровільність, розраховуючи, що

порівняно з жахіттями радянських соціалістичних експериментів Німеччина виглядатиме куди привабливіше» [115, с. 74 – 75]. Засоби масової інформації поширювали пропагандистські матеріали (листівки, фото) про щасливе життя робітників у Німеччині, закликали молодь виїздити до країни «соціалістичного порядку та справедливості», «справжнього соціалізму», «центром дійсної спільноти народів» [125, с. 25]. Інформаційні служби обіцяли пільги для тих, хто виїде до рейху та їхнім близьким, наголошуючи на тому, що «кожний, хто працює в Німеччині – працює для майбутнього свого народу». Не лишалася осторонь і місцева газет «День», у кожному номері якої були матеріали про принади роботи і життя на чужині [6; 49].

У Кривому Розі вже в кінці 1941 р. розпочалася масова кампанія з вербування робітників гірничих професій на роботи в Німеччині. І, як постає зі зведення відділу праці РКУ від 31 січня 1942 р., у місті було сформовано й відправлено до рейху загін добровольців чисельністю в 760 чоловік. Дещо пізніше іще один потяг (теж з гірниками) був відправлений на Захід [99, с. 222]. Загалом згодилися їхати на роботу в німецькі шахти близько 6 тис. працівників із Кривого Рогу. Сім'ям оstarбайтерів надавалася грошова допомога (дітям, непрацездатним батькам, інвалідам тощо) в розмірі 130–180 крб. на місяць, з осені 1942 р. видавали продукти, якщо члени сімей вивезених до рейху сумлінно працювали в сільському господарстві [116, с. 312].

З весни 1942 р. почалася активна агітація за виїзд до Німеччини, а з 19 грудня для молоді 1922–1925 рр. народження ввели трудову повинність, пізніше – для всіх громадян, починаючи з 14 років. Німці швидко оцінили працелюбність українців, говорячи : «Краще мати на роботі двох українців, ніж п'ять італійців» [113, с. 432]. Але після надходження з Німеччини листів, у яких розповідалося про тяжке життя, здириства й знуцання (хоч було чимало листів і протилежного змісту) [25], потік добровольців вичерпався. З весни 1943 р. німці й поліцаї стали проводити облави, виловлюючи молодь, яку насильно відправляли до рейху. На зачинених вагонах робили надпис: «Добровольці їдуть до Німеччини!». Багато хто зі старост, голів районних управ, поліцаї

розшукував утікачів, карав їхніх родичів, а також своєчасно повідомляв окупаційну владу про тих, хто ухилявся від від'їзду до Німеччини. За підрахунками місцевих краєзнавців остарбайтерами в роки окупації міста стали не менше 10 тис. криворіжців [100, с. 121].

Однак, не дивлячись на всі зусилля, німецька влада не змогла витиснути з промисловості Криворізького залізничного басейну те, на що сподівалася. Сутність окупаційного режиму полягала в тому, щоб жорстокістю й терором залякати людей, зламати їхній опір і перетворити на покірних рабів. Військово-поліцейський апарат окупантів проводив організоване пограбування населення, створював нестерпні умови, прирікав його на голодне вимирання, позбавляючи роботи, а значить – і засобів на існування. Тому не випадково, що по місту фіксувалися численні приклади, коли робітники, інженери та службовці щиро допомагали відновлювати підприємства басейну.

2.3. Культурно-освітня політика окупантів в умовах «нового порядку»

Одним із головних завдань гітлерівців від початку окупації українських земель вважалося встановлення повного контролю над усіма сферами цивільного життя населення, його нейтралізації і поступового повернення на свій бік. Пропагандистські акції мали довести, що війська вермахту несуть не тільки смерть і розруху, а й свободу народу України, звільнення його від більшовицького гніту, прищеплюють йому високу європейську культуру. Тому окупаційна влада намагалася вести активну соціокультурну політику. Основні напрями соціальної політики окупантів передбачали задоволення мінімальних продовольчих потреб та надання обмеженого медичного обслуговування працюючому на рейх населенню.

В культурно-освітньому житті Кривого Рогу доби окупації дослідники виділяють два різних за своєю специфікою етапи. На першому (осінь 1941–зима 1942 рр.) великий вплив на культурно-освітнє життя міста мала патріотично

налаштована частина криворізької інтелігенції, яка в більшості належала до членів ОУН(б) або була її прихильниками. Другий етап (середина 1942 і до кінця 1943 років) характеризується продовженням цілеспрямованих репресій влади проти українських націоналістів, відвертим німецьким шовінізмом й антисемітизмом та жорстоким упокоренням усіх громадян [129, с. 73].

Величезну роботу у сфері освіти розгорнули Криворізька Міська і районні управи, під управлінням яких були створені відділи народної освіти, куди увійшли колишні їх працівники за часів радянської влади. Відділи освіти мали сектори: шкільний, позашкільний, педагогічної підготовки та удосконалення, бюджетно-господарчої частини. Шкільні сектори, які постійно контролювали навчальні заклади, перевіряли учителів на лояльність до нової влади. Для свідомих українців, які влаштувалися на роботу в управи, освітня праця належала до незаперечних пріоритетів у справі подолання наслідків попередньої денаціоналізації. Завдяки їхнім старанням під час німецької окупації вся освітня сфера функціонувала українською мовою, за винятком спеціальних шкіл для німців, а громадське життя було налаштоване на українську хвилю [125, с. 61].

Підготовка до 1941/1942 навчального року розпочалася наприкінці серпня й полягала у комплектуванні шкіл педагогічними кадрами, перевірці їх кваліфікації, розподілі навчального обладнання, книг і посібників, вилученні з них тенденційного й агітаційно-пропагандистського матеріалу радянських часів, розробці навчальних планів, організації фізичного виховання і народних свят інше [108, с. 81]. 22–23 вересня в Кривому Розі пройшла перша вчительська конференція, на котрій заслухали 10 рефератів, присвячених нагальним задачам і проблемам нового навчального року [35].

Заняття в школах розпочалися з 1 жовтня. На цей час були розроблені навчальні плани, в основу яких покладена історія України, українська мова та література. З третього класу діти повинні були вчити німецьку мову. 12 жовтня комендант 246-й польової комендатури полковник Берендес видав два накази «Про школи» та «Про організацію німецьких шкіл», в яких зазначалося, що діти

обох статей від 6 до 14 років зобов'язані відвідувати школу, крім початкових шкіл можна відкривати семирічки і десятилітки, діти в німецьких поселеннях мають навчатися в німецьких школах [108, с. 81]. У місцевій газеті «Дзвін», у статті напередодні початку навчального року, писалось «...Викладання своєї дисципліни вчитель повинен вибудувати так, щоб максимально показати шляхи і способи, якими жида і комуністи винищували український народ...» [57]. У Кривому Розі в жовтні 1941 р. діяло 29 шкіл, стільки ж і в районі [108, с. 81], на кінець 1941 р. – 49 шкіл [100, с. 111]. В другій половині 1942 р. ситуація зі шкільництвом погіршується, кількість шкіл зменшується до 36 з кількістю 2642 учня [129, с.75], що пояснюється складною для вермахту ситуацією на фронтах і нагальною потребою робочих рук на окупованій території і в самій Німеччині.

Як зазначає криворізький дослідник Роман Шляхтич, велике значення для розвитку культури та освіти Кривого Рогу восени 1941 року мала діяльність мережі «Просвіт» – культурно-освітніх товариств, які створювалися на окупованій території України під егідою обох ОУН і мали на меті поширювати націоналістичні ідеї серед місцевого населення [129, с. 74]. В газеті «Дзвін» за 1 жовтня було надруковано оголошення про конкурсне обрання в Педагогічному інституті, в якому запрошували на заміщення вакантних посад завідувача кафедри української літератури, історії та педагогіки, викладачів за фахом українська мова, українська література, мовознавство, всесвітня історія, історія України, історія філософії, педагогіка [23; 26]. За сприяння Криворізької «Просвіти» 25 жовтня 1941 р. розпочалися вступні іспити до Педагогічного інституту. Передбачалось, що навчання буде проводитись на двох факультетах: мовно-літературному та історичному, а 25 листопада розпочалися вступні іспити до фізико-математичного факультету [13]. Документи підтверджують, що інститут пропрацював майже рік і 27 серпня 1942 р. за розпорядженням німецької влади був закритий [99, с. 164 – 166]. Проте, того ж року всі вищі області припинили свою роботу: 24 жовтня 1942 р. Е. Кох підписав розпорядження про заборону навчання дітей від 15 років і старше [100, с. 111–

112]. Нацистське керівництво відверто задекларувало, що вища освіта народам Сходу непотрібна, окупантам потрібна була лише дармова робоча сила.

Розглядаючи Україну як джерело сировини і аграрну колонію, керівництво Рейху заохочувало створення професійних шкіл, які б могли підготувати спеціалістів з сільського господарства. У Кривому Розі діяли дві агрономічні школи – Веселотернівська (селище Веселі Терни) і Ямчицька (Селище Зелене) [3] відкриті в 1942 р. Курс навчання – 4 роки, протягом яких учні мали опанувати такі предмети: хімію, ботаніку, анатомію, геологію, фізику, зоологію, геометрію, німецьку мову, анатомію сільськогосподарських тварин, агрономію сільського господарства [99, с. 221]. Двічі на тиждень проводилася виробнича практика. Робота на полях стала головною з весни 1943 р., коли окупанти гостро відчували брак продовольства. У Кривому Розі планувалося відкриття технічної школи з підготовки фахівців для промислових об'єктів міста, проте цього так і не сталося в силу різних причин [99, с. 257].

У підсумку місцеві науковці, зокрема О. Мельник зазначають, що в цілому система матеріально-технічного забезпечення шкіл на Криворіжжі мала незадовільний характер, проте, порівнюючи з Київщиною, відзначає її набагато кращий стан: забезпечення шкіл у зимовий період паливом, виділення коштів на капітальні ремонти і господарські витрати, ремонт і закупівлю інвентарю тощо. Рівень заробітної платні вчителів на Криворіжжі, як і в цілому в РКУ, був низьким і не відповідав забезпеченню їхніх основних потреб. У трохи кращому становищі перебували вчителі сільських шкіл, яким гарантувався мінімальний продуктовий набір за фіксованими цінами [108, с. 84].

Представники місцевої інтелігенції намагались створити у місті заклади позашкільної освіти. Так, була створена Криворізька музична школа ім. М.В. Лисенка (директор М. Вдовиченко) [29], з листопада 1941 р. розпочала роботу Криворізька міська бібліотека, яка об'єднала фонди Гірничого інституту і технікуму, тресту «Руда», НДГРІ, Будинку лікаря та медичного технікуму. Загальний книжковий фонд бібліотеки нараховував 180 тис. примірників [14]. Створення і відновлення бібліотек було необхідною умовою для роботи шкіл, в

яких також починають збирати твори І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського, М. Пронченка та ін. [9]. В помешканні Міської управи відділ народної освіти відкрив особливу читальню для вчителів історії та літератури, де можна було підготуватись до лекцій та уроків, використовуючи принесену свідомими громадянами рідкісну літературу, яка збереглася від нищення більшовиками. А саме – твори українських письменників та вчених, книги з історії України, ноти українських пісень та ін. [54].

Отже, в перші місяці окупації силами місцевої влади у Кривому Розі була налагоджена діяльність освітніх закладів – середніх і професійних шкіл, дитячих садочків, педагогічного інституту. Навчальні плани та педагогічний склад шкіл свідчать про проукраїнську спрямованість навчального процесу.

Соціально-культурне життя на Криворіжжі спрямовувалось окупантами, з одного боку, на встановлення комунікації з місцевим населенням, а з іншого – на здійснення хоча б мінімального культурного обслуговування своїх військ. Так, вже через декілька днів після захоплення німецькими військами Кривого Рогу, за ініціативи місцевого актора В. Стена і з дозволу окупаційної влади, розпочинається робота з організації міського театру. Спочатку його склад формувався з місцевих аматорських сил, а згодом до трупи влились артисти Кіровоградського театру ім. І. Котляревського, які не встигли евакуюватися [22]. Прем'єра першого спектаклю «Тарас Бульба» відбулася 2 жовтня й отримала широкий резонанс. Після цього був створений оркестр, хор, танцювальний колектив [44]. Директорами театру протягом його існування призначалися І. Аністрат, Е. Штайн, С. Шумаков. Протягом першого року функціонування театр здійснив 13 прем'єр, поставив 200 спектаклів, які відвідали близько 70 тис. глядачів [108, с. 85]. Проте, вже з перших місяців існування театру, його колектив підлягав щільному контролю з боку німецької адміністрації, яка «упорядковувала» діяльність української капели бандуристів і самого театру, його художніх об'єднань.

З часом театр дедалі більше використовують для пропагандистських цілей, святкування річниць «визволення» міста, зібрань і зустрічей місцевих діячів з представниками окупаційної влади. Однак, підкреслює Олександр Мельник, Криворізький театр відіграв важливу роль у національно-патріотичному вихованні містян, особливо у 1941 р., коли зі сцени відкрито лунали заклики до відродження української культури і державності. Населення, до того ж, отримало можливість познайомитись з кращими творами української класики. Образи народних героїв минулого і зміст спектаклів в тій чи іншій формі будили національну гідність і гордість, сприяли активізації пасивного й активного спротиву окупантам [108, с. 86].

З початком окупації міста розгорнувся процес створення аматорських театральних колективів, гуртків художньої самодіяльності, які функціонували при клубах товариства «Просвіта»: хорова капела «Сурма», капела кобзарів-бандуристів, хореографічний і драматичний гуртки, театральні студії. Місцева преса активно висвітлювала діяльність цих колективів. Наприклад, в газеті «Дзвін» публікується матеріал Б. Олешко про капелу бандуристів під керівництвом Якова Назаренка. Автор статті акцентує увагу на широкому різноплановому національному репертуарові колективу: марші, історичні, побутові, чумацькі, жартівливі пісні, пісні про кохання («Заповіт», «Ой горе тій чайці», «Пісня про козака Супруна», «Черевички», «Ой у полі жито», «Пам'яті Шевченка» ін.), які переносять глядачів у далеке минуле, козацьку добу та сьогодення [51]. В газеті «Дзвін» за 17 грудня 1941 року повідомляється про концерт капели для учнів школи № 30, в якому були представлені українські історичні, побутові та жартівливі пісні [53]. Активна проукраїнська діяльність аматорських колективів і гуртків міста непокоїла окупаційну владу, тому 21 квітня 1943 р. вона видає оголошення про закриття театральних груп та ліквідацію їх майна в Кривому Розі за винятком театру ім. І. Котляревського. Порушення цього розпорядження могло каратися не лише грошовим штрафом, але й покаранням тюрмою [31].

Окупанти зберегли систему кінотеатрів і кіноустановок, вважаючи кіно найсучаснішим засобом впливу на маси. Кінопропаганда мала можливість звертатися безпосередньо до почуттів глядача, бути доступною за змістом і неодноразово використовуватися з агітаційно-пропагандистською метою. Проте, дослідники зауважують, що результативність кінопропаганди була високою лише на початковому етапі війни, пояснюючи це позитивним ставленням певної частини населення до німецької влади [123, с.178]. Від початку окупації відділ пропаганди цивільної адміністрації почав контролювати всі кіноустановки в місті, на рудниках та селищі Лозуватка. З'ясувалося, що всього у Криворізькій конторі налічувалася 21 стаціонарна кіноустановка, які обслуговували місцеві спеціалісти. Через міську систему прокату пройшло більше 100 художніх і документальних фільмів різної тематики. Переважали німецькі художні, документальні та пропагандистські фільми [34]. Оголошення тижневих планів демонстрації фільмів кінотеатрами міста публікував часопис «Дзвін», що дає певне уявлення про репертуар криворізьких кінотеатрів в період окупації. Як правило, місцевому населенню демонструвалися німецька кінохроніка і пропагандистські фільми з закликом до молоді їхати на заробітки у Німеччину. Провідними сюжетами кінохроніки були дії вермахту на фронтах Другої світової війни, антирадянська пропаганда, пропаганда німецького способу господарювання, про лояльне ставлення українців до німецьких солдат і адміністрації (останнє на початку окупації). Невисока ціна за білет (від 1 до 2 крб.) зумовлювала доступність цього виду відпочинку для широкого загалу глядачів [108, с. 89].

Підсумовуючи, можна зазначити, що попри стратегічну спрямованість німців на свідоме зниження інтелектуального рівня населення України, українські управи розгорнули значну роботу в сфері освіти, яка функціонувала українською мовою, а громадське життя було налаштоване на українську хвилю. Проте, шкільні сектори, контролюючи учбові заклади, перевіряли учителів на лояльність до нової влади. Тож в умовах німецької окупації українській інтелігенції довелося не солодко.

Висновки до розділу 2

Для більшості населення Криворіжжя початок війни, попри розходження в думках та настроях, став переломним етапом у їхньому житті. Людина залишилася наодинці з новими, незнаними нею раніше життєвими проблемами, сутність яких зводилась до елементарного фізіологічного виживання. Окупаційна політика загарбників викликала швидку зміну настроїв більшості населення міста – від прихильної чи індиферентної до опозиційної, що проявилася в різних формах спротиву.

Отже, повсякденними реаліями окупації стала боротьба за виживання. Пошук продуктів харчування, проблеми із житлом, відсутність роботи, нестабільне функціонування комунальних служб, порушення транспортних комунікацій, посилене обмежувальними заходами «нового порядку», погіршували й без того складне моральне самопочуття цивільного населення.

Адміністративний і поліцейний апарат, створений у місті, був націлений на реалізацію завдань, поставлених вищими органами влади. Це передбачало налагодження діяльності вертикалі влади, на нижчому щаблі якої перебувала українська допоміжна управа. Рішення її обов'язково санкціонувались німецькою адміністрацією. Військова влада в місті діяла лише в перші місяці окупації, що дозволило Міській та районній управам залучити до активної участі в самоуправлінні членів ОУН(б). Проте, вже на середину листопада 1941 р. криворізька Міська управа, з метою більш ефективного виконання розпоряджень окупантів, була підпорядкована цивільній німецькій владі.

Вирішити в повній мірі економічні завдання військово-економічного штабу «Ост» окупаційній владі на Криворіжжі не вдалося. Відновлення залізорудних рудників не стало для німців пріоритетним завданням, їх відродження планувалося здійснити після «остаточної перемоги». Обмежені ремонтно-відновлювані роботи відбувалися на великих рудниках. Загальний видобуток руди був незначним – 203 тис. тонн, що складало 4-х добову довоєнну норму. Великі гірничорудні, металургійні та інші підприємства міста

перейшли під безпосередній контроль німців. Невеликі промислові і побутові підприємства функціонували як госпрозрахункові одиниці. Німецька адміністрація постійно втручалася в їхню роботу, намагаючись спрямувати її на задоволення власних потреб. Проте, достатньо широкий розвиток отримав кооперативний і, менше, приватний сектор, який також з часом потрапив під німецький контроль.

Основною проблемою для містян було продовольче питання. Восени 1941 року Міська управа запровадила нерегулярне карткове забезпечення. Але передбачені абонементом продукти могли задовольнити лише мінімальні фізіологічні потреби. Тому городяни постійно шукали інші джерела забезпечення. Головну роль при тому відігравали базари, де переважали бартерні відносини. Життя населення ускладнювала також відсутність предметів повсякденного попиту. З торгівлі зникли одяг, взуття, посуд, сірники, керосин тощо. Все це можна було придбати лише на базарах. Однак витрати на їжу не залишали можливості придбати будь-які інші товари.

Населення не мало достатніх засобів для підтримки особистої гігієни. Невиконання санітарних норм під час торгівлі продуктами було джерелом загрози для людей. До листопада 1941 р. Міська управа займалась медичним обслуговуванням населення, проте з часом ці функції перейшли до німецької адміністрації, зацікавленої у попередженні інфекційних захворювань задля збереження трудових ресурсів.

Життя мешканців Кривого Рогу під час окупації не обмежувалось лише пошуком їжі і задоволенням повсякденних потреб. Існувала достатньо широка культурно-просвітницька й освітня мережа. Культурне життя, яке спочатку переживало фазу піднесення і надій, чому сприяла діяльність національно-патріотично орієнтованої місцевої інтелігенції, невдовзі згасло під ідеологічним тиском з боку нацистів. Проте, упродовж німецької окупації в Кривому Розі відбувалися театральні вистави та концерти, працювали кінотеатри, драматичний театр, аматорські театральні і співочі (капели бандуристів) колективи, регулярно видавався місцевий часопис «Дзвін».

Міській і районній управам вдалося чимало досягти у сфері освіти. Завдяки їхнім старанням під час німецької окупації вся освітня сфера функціонувала українською мовою, а громадське життя було виразно проукраїнським. Протягом 1941 – 1944 рр. криворізькі діти могли навчатися в 4-х річних і 7-и річних школах, отримуючи мінімальні знання. Вчителями, в основному, працювали колишні радянські педагоги. Не всі з них прагнули співробітничати з окупантами, намагались позбавити викладання від політичного підтексту і звести до мінімуму ідеологічний вплив з боку нацистів. У місті також працювали педагогічний інститут, дві агрошколи, позашкільні заклади (Криворізька музична школа, Криворізька міська бібліотека), мережа закладів «Просвіти».

Освіта і культура в Третньому рейху були елементами пропаганди, і залежно від зміни політики змінювалось і їхнє ідейне навантаження. Проте населення окупованого міста потребувало певної психологічної розрядки, якою могли бути різні напрямки і форми культурно-освітнього життя.

Отже, очевидно, що життя в окупації для переважної більшості містян Кривого Рогу, як і жителів інших міст і сіл України, перетворилось на постійний процес виживання, і не можна стверджувати, що хоча б ті, хто активно підтримував нову владу, могли почуватись в цілковитій безпеці. Всі, хто жив ті роки при німцях, так чи інакше мали стосунки з окупаційним режимом – по іншому і бути не могло. Після війни це стане великим мінусом в біографії кожного, хто буде прагнути побудувати кар'єру чи досягти висот у вибраній професії, адже припаде стикатись з незручним питанням, чи перебувала та чи інша особа на тимчасово окупованих територіях.

РОЗДІЛ 3. ВИВЧЕННЯ ТЕМИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

3.1. Стан вивчення теми в шкільній практиці

Натепер викладання історії є полем, де формуються ідентичності, світогляд і стійкість. В умовах війни та глобальної турбулентності історична освіта відіграє ключову роль у зміцненні громадянської позиції, критичного мислення та національної суб'єктності. Фокус у викладанні предметів галузі зміщується з нагромадження фактів на розвиток аналітичних, порівняльних і рефлексивних умінь учнів.

Вивчення теми «Нацистський «новий порядок» в Україні» в шкільному курсі історії є завданням, яке вимагає від педагогів особливої уваги та чутливості. Методичні аспекти викладання цієї складної теми містять в собі низку елементів, необхідних для правильного сприйняття її учнями. До таких елементів належить адаптація, вікові можливості дитини, використання якісних історичних джерел, змістовність, щирість, обговорення та аналіз вивченого пройденого матеріалу [110].

З метою забезпечення єдиних підходів до реалізації державної освітньої політики у сфері загальної середньої освіти, належної організації освітнього процесу відповідно до вимог Державних стандартів загальної середньої освіти, створення умов для підвищення якості освіти та результативності навчання МОН України надіслало 13 серпня 2025р. інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів /інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2025/2026 навчальному році. В них зазначено, що громадянська та історична освітня галузь відіграє особливу роль у підтримці здатності учнівства орієнтуватися в складному, мінливому та насиченому викликами середовищі. Вона має на меті сформувати покоління, здатне мислити критично, розуміти історичні процеси, протистояти дезінформації та брати активну участь у суспільному житті [109, с. 20].

У рекомендаціях зазначається, що модельні навчальні програми не містять чіткого розподілу навчальних годин за розділами, тому в межах

загальної річної кількості годин учитель самостійно визначає в тематично-календарному плануванні та / або в навчальній програмі, укладеній на основі обраної модельної навчальної програми час, необхідний для роботи над кожним розділом програми, орієнтуючись на визначені програмою очікувані результати навчання. Отже, це відкриває вчителю можливості виділити час, необхідний для повнішого вивчення такого подразливого матеріалу як окупаційний період часів Другої світової війни на території України, до того ж з акцентом на регіональній історії. При тому вчитель історії має враховувати актуальні виклики сьогодення, як от:

- . *Інформаційна війна*: учні щодня стикаються з історичними маніпуляціями – меми, тіктоки, псевдонаукові «розвінчування міфів». Росія активно використовує всі можливі канали для впливу на їхнє світосприйняття й політичну позицію. Завдання школи – навчити відрізняти факти від інтерпретацій.

- . *Війна пам'ятей*: наративи про минуле стали інструментами сучасної політики. Українська історія потребує переосмислення поза колоніальними схемами та імперськими рамками.

- . *Переосмислення ролі України у світовій історії*: підсилюється запит на україноцентричний підхід, який дозволяє побачити глобальні процеси з власної перспективи.

- . *Переобтяження фактами та виснаження учнівства*: варто фокусуватися не на всеохопному знанні, а на формуванні аналітичних, порівняльних, рефлексивних умінь [109, с.21].

Надважливим завданням, в цілому у викладанні історії, залишається викорінення радянських і пострадянських історичних описів, фальсифікацій та міфологізації історії, зокрема й пов'язаних з подіями Другої світової війни, уроки якої є надзвичайно важливі, коли Україна протистоїть повномасштабній російській агресії. На уроках історії важливо застосовувати методи розвитку критичного мислення, які сприятимуть формуванню й розвитку вміння учнів аналізувати, порівнювати різні види історичних джерел, формулювати на їх

основі судження й висновки. Значно підвищується ефективність вивчення історії завдяки використанню інтерактивних методів навчання, як-от: рольові ігри, дебати, віртуальні екскурсії, мозковий штурм тощо. Для наочного представлення історичних подій та стимулювання інтересу до пізнання минулого сучасні українські вчителі активно використовують відеоматеріали, аудіоподкасти, освітні платформи та інші цифрові ресурси.

У контексті переходу школи до нових форм і підходів до викладання історії вчителі активно користуються можливостями, які надаються відкритими онлайн-ресурсами для власного професійного розвитку та поглиблення історичного мислення на новому історичному та суспільствознавчому матеріалі. Водночас, зауважують методисти, застосування таких матеріалів має відповідати віковим особливостям учнів, бути змістовним і дидактично доцільним. Педагог має: а) завчасно переглядати весь відео-текстовий контент; б) забезпечити його відповідність темі уроку; в) створити завдання, що допоможуть учням осмислити побачене чи прочитане [92].

Рекомендується використовувати відео фрагменти тривалістю не більше 7–10 хвилин. Навчальні матеріали мають бути валідними, цікавими й зрозумілими учнівству та сприяти формуванню компетентностей, а не бути лише ілюстрацією або фоном уроку. Наприклад, вчительству пропонується інтерактивний ресурс «Про Другу світову війну на мапі України», в якому міститься Всеукраїнська база даних з інформацією про 44 596 населених пунктів України станом на 1946 та 2014 рр. Ресурс дає змогу ідентифікувати місцезнаходження будь-якого міста, села чи селища України, містить статистичну інформацію: дати окупації / вигнання нацистів та їхніх союзників, кількість жертв, дані про злочини, скоєні на окупованій території, місця й час боїв українських формувань із військами агресорів тощо [93].

«Україна у Другій світовій. Календар війни» – науково-популярне видання, присвячене 80-й річниці закінчення Другої світової війни – підкреслює наративи, сенси, висновки, що стосуються перебування українських земель у центрі експансії двох тоталітарних режимів упродовж 1939–1945 рр.

Усе, пов'язане з Україною та українцями, представлено на тлі воєнних реалій у Європі та світі. Видання відображає роль українців у перемозі над нацизмом, дає чіткі відповіді тим, хто намагається нівелювати їхній внесок [95].

В умовах повномасштабної російсько-української війни, гібридних загроз і цифрового розриву громадянські компетентності стають критично важливими для збереження демократії та суспільної злагоди. Це шанс сформувати покоління, яке не лише знає свої права, а й здатне захищати їх та брати відповідальність за спільне майбутнє.

У Новій українській школі викладання громадянської освіти та історії надає можливість поступово формувати: етичну чутливість і солідарність; розуміння прав, відповідальності, механізмів участі; готовність до дій в інтересах спільноти та держави. Особливо актуальними є теми: довіри, взаємодії, горизонтальних зв'язків і спільного блага; орієнтування у правовому полі під час війни (зокрема, права дитини в умовах надзвичайних ситуацій, етичні дилеми); цифрового громадянства: поведінки в мережі, участь у цифрових платформах, протидія мові ворожнечі; психоемоційної стійкості та залученості, участі, соціального впливу учнів та учениць [109, с.27].

Тема «Друга світова війна» у шкільному курсі історії є досить складною щодо методики викладання, ємкою у змістовному плані і містить велику кількість хронологічного та фактичного матеріалу. Тому автори інтерактивного онлайн-посібника «Друга світова війна» пропонують при вивченні цієї теми виходити з таких методологічних засад:

- . системне вивчення подій Другої світової війни важливо розпочинати у сенсі викликів сучасності, а саме: визначення місця війни у нашому сьогоденні, дослідження різних суспільних пам'ятей про війну на місцевому рівні, а також питань політичного маніпулювання суспільною думкою на ґрунті історичного минулого;

- . історію Другої світової війни варто розглядати через призму осмислення та критичного аналізу неоднозначного та складного досвіду війни з наголошенням на спільній відповідальності за трагічне минуле;

. наратив вивчення періоду Другої світової війни як особистісної драми, трагедії цілих народів й культур має нести поліфонічний, нелінійний характер, що трансформує різні інтерпретації минулого; драматичні події війни слід вивчати з позиції загальнолюдських цінностей: солідарність, повага до інших, емпатія, взаєморозуміння, свобода, громадянська відповідальність;

. перебіг Другої світової війни як на території України, так і на європейському континенті чи світовій арені має відображатися у шкільній історичній освіті у цілісному континуумі інтегрованих курсів історії України та всесвітньої історії [110].

При вивченні цієї теми вчителю рекомендується також звернути увагу на ряд проблем: а) війну не можна показувати чорно-білою, вона мала дуже багато важливих і цікавих моментів, на які слід звертати увагу учнів; б) наратив має вибудовуватися навколо суспільства, а не держав і армій; в) слід звертати увагу на повсякденне життя пересічних українців, адже історії звичайних людей можуть здійснювати більший виховний вплив, ніж розповіді про легендарних героїв; це ж стосується і проблеми цивільного колабораціонізму.

Урок – це динамічне, мобільне, варіативне освітньо-виховне заняття. Тому його проектування має передбачати можливості конструювання, внесення змін, реагування на виклики й несподіванки. Методичні прийоми, які використовуються на уроках рекомендують добирати з урахуванням вимог до результатів навчально-пізнавальної діяльності, що відображені в навчальних програмах. Наприклад, вчителі історії українських шкіл Зорічева В.І. (м.Ізмаїл), Ничик І.Б. (м. Тереховля), Сопронюк В.М. (сmt. Близнюки), Кінах Р.Л., Крощук А.М., Новікова Ю.В. (м. Київ), Головка Ю.В. (м. Кривий Ріг) [115; 114; 118; 94; 103; 110; 118], з огляду на практично-орієнтовний підхід сучасної шкільної програми, вивчення питань теми «Друга світова війна» побудували, спираючись на інтерактивне опрацювання матеріалу, з застосування таких методів навчання як групові дискусії, рольові ігри, проектні завдання з можливістю роздумувати про варіанти розв'язання складних ситуацій, залученням до вивчення війни різноманітних джерел, таких як архівні

документи, особисті свідчення, фотографії, ілюстрації, аудіозаписи, мультимедійні ресурси тощо. На уроках історії активно використовуються міжпредметні зв'язки з іншими навчальними дисциплінами – громадянською освітою, літературою, географією, образотворчим мистецтвом.

Отже, вивчення нацистського окупаційного режиму часів Другої світової війни на території України (рідного краю, зокрема) є актуальним в розумінні формування ціннісних настанов, таких як гідність, толерантність, мир та повага до прав людини. Збереження пам'яті про події та жертви нацистського «нового порядку» є важливим чинником у вихованні поваги до тих, хто постраждав і того, щоб жахи минулого страшного часу не були забуті. Вивчення німецького окупаційного режиму на території України має важливий освітній, історичний та ціннісний зміст, спрямований на глибше розуміння минулого та впливу історії на сьогодення.

3.2. Методичні аспекти викладання теми «Нацистський «новий порядок» в Україні» в шкільному курсі історії

Вивчення теми «Нацистський «новий порядок» в Україні в шкільному курсі історії» спонукав авторку дослідити науково-методичну літературу і практичний досвід сучасних педагогів з метою досягнення розмаїття методик та прийомів вивчення історії, зокрема і подій Другої світової війни. Огляд літератури [63; 67; 90; 91; 118; 120;] дозволив дійти висновку, що метою навчання має бути не отримання знань як сукупності фактів, теорій та ін., а змінення особистості учня внаслідок самостійного учіння. «Концептуальні засади реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти» (МОН України, 30.07.2024) [110] орієнтують шкільну історичну освіту на формування в учнів здатності творчо та критично мислити, аргументовано обстоювати власну думку. Визначають завданнями вчителя сприяння пошуку учнями власної індивідуальності та самореалізації, виховання особистісних рис громадянина України, загальнолюдських духовних цінностей, демократизму, патріотизму та свідомої участі в суспільному житті. Всі ці можливості можуть

бути використані при вивченні теми «Нацистський «новий порядок» в Україні» на прикладі історії м. Кривого Рогу.

Мета історичної освіти – формування засобами історії національної та культурної ідентичності; виховання патріотизму, громадянської відповідальності; утвердження цінностей людського буття, зокрема цінності свободи / вільної особистості, демократії, суспільної злагоди, заснованої на повазі до різних поглядів, звичаїв і культур, релігій та потреби їх захищати; формування готовності людини до змін, (пере)осмислення соціального досвіду і творення образів майбутнього [109, с.6].

Ця мета конкретизується в комплексі завдань історичної освіти, з яких пріоритетними є: а) формування умінь мислити критично та системно, міркувати логічно, діяти творчо, знаходити порозуміння з іншими людьми задля досягнення суспільно значущих цілей; б) прищеплення основ історичного світогляду, зокрема вміння бачити минуле під різним кутом зору, розрізняти історичний факт і судження; в) ознайомлення з основними політичними, економічними, соціальними та культурними тенденціями розвитку України та світу в минулому і тепер; г) представлення основних періодів історії України як суголосних із відповідними періодами європейської історії; д) відображення ключових подій, явищ та процесів історії України та світу крізь призму викликів і суспільних відповідей на них; е) накопичення соціального досвіду, увиразнення наскрізних ліній із минулого як інструмента для аналізу та пояснення сучасних подій і проектування майбутнього; є) установлення на основі різних джерел і видів інформації достовірних фактів з метою прийняття відповідальних ефективних рішень; ж) демонстрування можливостей (зокрема, значущості ціннісних ставлень) для самореалізації / самоствердження людини тепер і в майбутньому.

Широкомасштабне вторгнення російського війська в Україну 24 лютого 2024 року помітно вплинуло на процеси, які відбуваються в українському суспільстві, і передусім це стосується процесу увиразнення й консолідації української політичної нації. Як ніколи, згуртовані в обороні державної

незалежності, національної ідентичності, громадяни України повсякденно і повсякчасно демонструють потужні стратегії виживання та спротиву, а головне – здатність дивитися та рухатися вперед. У цих умовах українській освіті, передусім історичній, належить реагувати й відповідати на низку політичних, економічних, соціальних і культурних викликів, що зумовлені: а) увиразненням та консолідацією української політичної нації; б) появою нових технологій та швидким накопиченням інформації; в) геополітичними змінами та зростанням міжнародних позицій України; г) зростанням соціальної мобільності в глобальному масштабі; д) піднесенням ролі особистості, новими можливостями для самоствердження та самовираження людини [111].

У концептуальні засади реформування історичної освіти, визначені Міністерством освіти і науки України від 30 серпня 2024 р., вповні вписується вивчення в шкільному курсі історії теми «Нацистський «новий порядок» в Україні 1941–1944 рр.», яке вимагає під педагогів особливої уваги та чутливості. Методичні аспекти викладання цієї складної теми містять в собі низку елементів, необхідних для правильного її сприйняття. До таких елементів науковці відносять адаптацію, вікові можливості дитини, використання якісних історичних джерел, змістовність, щирість, обговорення та аналіз вивченого пройденого матеріалу [110]. Тема допомагає розкрити важливі аспекти історії, сформувати критичне мислення, важливі ціннісні настанови, виокремити в учнях здатність розуміти вплив історичних подій на сучасний світ. Кожен із методичних підходів має сприяти не лише засвоєнню певних історичних фактів, а й розвитку аналітичних і соціокультурних навичок учнів, здійснювати опосередкований вплив на глибше розуміння історії, виховання толерантного і відповідального громадянина. Це вимагає обачливого підходу, підтримки та співпраці всіх сторін – вчителів, учнів, батьків та суспільства.

Враховуючи важливість та нюанси викладання теми нацистського «нового порядку» в Україні, вчителі, на думку методистів, повинні дотримуватися принципу збалансованості між об'єктивністю та чутливістю. Використання різноманітних методів, таких як рольові ігри, дослідницькі

завдання, обговорення та зіставлення, дозволяє активізувати навчальний процес і усвідомити комплексність історичних подій [111]. Важливим аспектом є також виявлення та підтримка позитивних висновків з вивчення цієї теми. Вчителі мають наголосити на важливості пам'яті, відзначити внесок тих, хто боровся за свободу і діяв на користь українського народу. Такий підхід допомагає виховати в учнів почуття гідності, відповідальності та поваги до прав людини, до українців.

Викладання теми нацистського «нового порядку» в Україні має допомогти учням побачити значущість історії як засобу розуміння сучасності. Особлива увага має бути приділена розгляду глибоких коренів і наслідків цих подій, їх впливу на політику, культуру та суспільство в цілому.

Викладання історії в школі з використанням краєзнавчих матеріалів в процесі вивчення періоду окупації Криворіжжя у 1941–1944 рр. має свої особливості. Важливо включити цю тему в навчальну програму школи, надавши урокам з історії належне місце та значення у навчальному плані. Розробляючи календарно-тематичне планування та/або навчальну програму, вчителі самостійно можуть змінювати порядок вивчення розділів, тем, окремих питань у межах теми, визначати періодичність та чергування видів діяльності, закладати види та форми контролю й оцінювання результатів навчання.

Краєзнавчі документи можуть бути використані для підкріплення матеріалу зі шкільного підручника, а такі з них як листи, фотографії, офіційні записи можуть слугувати первинними джерелами для вивчення історії.

Значно підвищується ефективність вивчення історії при використанні інтерактивних методів навчання, як-от: рольові ігри, дебати, віртуальні екскурсії, мозковий штурм тощо. Для наочного представлення історичних подій та стимулювання інтересу до пізнання минулого варто використовувати відеоматеріали, аудіоподкасти, освітні платформи та інші цифрові ресурси.

Цікавим рішенням є впровадження інноваційних технологій. Викладачі можуть створити інтерактивні уроки, під час яких учні матимуть змогу аналізувати краєзнавчі матеріали, досліджуючи їх зміст та історичний контекст.

Для цього пропонують використовувати групові проекти, дебати, доповіді тощо. Учні також можуть бути запрошені до краєзнавчого музею та його архіву для безпосереднього вивчення оригінальних документів та матеріалів, що сприятиме розвитку їхніх дослідницьких навичок.

Особливу увагу в процесі вивчення історії необхідно приділяти домашньому завданню. Домашнє завдання може стати цікавим квестом як для самого учня, так і для членів його сім'ї, зокрема і старшого покоління. Учні можуть залучитися до збору цікавої історичної інформації, поповнивши тим самим власну базу історичних знань.

Отже, сучасна модель уроку зорієнтована на необхідність вироблення стійкого інтересу до навчання і постійної підтримки зацікавленості учнів у вивченні історії. Навчальний і виховний ефект, на думку спеціалістів, значною мірою залежить від активної та позитивної внутрішньої позиції учнів, тому вчитель може моделювати свій урок таким чином, щоб навчально-виховний процес був особистісно орієнтованим і базувався на особистісно-діяльнісному принципі ставлення школярів до предмета [7, с. 44].

Висновки до розділу 3

Державний стандарт профільної середньої освіти метою історичної освітньої галузі визначає розвиток особистості здобувача освіти через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними, взаємодії між світовими, загальноукраїнськими та локальними процесами, усвідомлення своєї належності до української нації як частини європейської спільноти; формування української громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини, визнання цінності верховенства права. Для досягнення цієї мети кращі педагогічні кадри застосовують перевірені і новітні підходи та методи розвитку громадянськості, формування в молодого покоління почуття патріотизму, відданості Батьківщині й водночас відчуття належності до європейської та світової спільноти. Конкретно-історичний підхід допомагає збагнути й сформулювати специфічні, найбільш

актуальні на даному етапі розвитку українського суспільства завдання. Діяльнісний підхід сприяє формуванню ключових компетентностей особистості, коли вона бере реальну участь у діяльності, в якій апробуються, перевіряються на практиці відповідні громадянські цінності. Особистісно-орієнтований підхід до навчання передбачає постановку в центрі освітньо-виховного процесу інтересів дитини, її потреб та можливостей, її прав.

Впровадження нової методики викладання історії в школі значною мірою залежить від типу обраного уроку. Основними серед них є такі як вивчення нового матеріалу, закріплення знань, умінь та навичок, перевірка набутих знань, аналіз контрольних робіт, узагальнення і систематизація вивченого, повторення теми, розділу. Для кожного типу уроку характерна своя методика, її оновлення обов'язково має враховувати організацію його змісту, правильний вибір методів і прийомів роботи, засобів організації навчальної діяльності учнів, систему завдань, що забезпечують міцне засвоєння знань учнями, формування їхніх умінь та навичок.

З оновленням освіти особливо важливим є перехід до *активних методів* навчання, високий ступінь гнучкості яких дає змогу ефективно використовувати їх у різноманітних ситуаціях навчального процесу в середній школі. Серед методів, які активно використовують вчителі у викладанні історії можна виділити такі: аналіз конкретних ситуацій, ділові ігри, дебати, віртуальні екскурсії, індивідуальні практикуми, «круглі столи», мозковий штурм, метод проектів (презентації, створення листівок, постерів) тощо. Зважаючи на виклики сьогодення, зумовлені агресією Росії в Україні, залишаються актуальними наочні методи пізнання минулого: відеоматеріали, аудіоподкасти, освітні платформи та різноманітні цифрові ресурси.

ВИСНОВКИ

Дослідження теми кваліфікаційної роботи «Кривий Ріг під час окупації (1941 –1944 рр.): соціально-економічний та культурно-освітній аспекти» у шкільній історичній освіті» велось у напрямку реалізації поставлених мети і завдань. Аналіз історичних джерел, наукової літератури історичного, психолого-педагогічного і методичного спрямування, а також результати шкільної педагогічної практики дозволили зробити наступні висновки:

Тема магістерського дослідження є надзвичайно актуальною з огляду на події сучасної російсько-української війни, що викликає в українському суспільстві стійкі асоціації з трагедіями Другої світової війни. Після 24 лютого 2022 року бажання та прагнення багатьох наших співгромадян вивчати історію своєї країни є цілком зрозумілими і навіть життєво необхідними. Адже багато подій з тієї війни, на жаль, перегукуються з сучасною, і потребує глибокого вивчення та переосмислення.

Огляд історіографії обраної теми (праці відомих українських та іноземних авторів з загальної історії світової війни, а також регіональних істориків-краєзнавців) доводить, що дослідження війни виступає сьогодні як засіб обстоювання національних інтересів України. При тому науковців більше цікавить історико-гуманітарний та інформаційно-психологічний аспекти у вивченні подій Другої світової та сучасної російсько-української воєн. Однак, коло істориків і відповідно робіт, присвячених історії Криворіжжя часів Другої світової війни й, особливо, добі його окупації (1941–1944 рр.), лишається доволі вузьким, що спонукає молодих краєзнавців до пошуку нових джерел, осмислення новітніх методологічних підходів у дослідженні періоду кількарічної окупації міста.

Джерельну базу магістерської роботи становлять опубліковані документальні та наративні джерела: офіційні документи окупаційної і місцевої влади (накази й розпорядження рейхскомісара Е.Коха і коменданта міста, оперативні зведення німецької комендатури про становище в місті,

постанови й оголошення Криворізької міської управи), спомини очевидців і свідків війни, публікації місцевої газети «Дзвін» про повсякденне життя криворіжців, фотодокументи. Джерела різні за інформативним навантаженням, але використані сукупно і комплексно, вони допомогли створити образ міста в роки німецько-фашистської окупації.

Методологічна основа роботи базується на загальних принципах історизму, об'єктивності, системного підходу та всебічного аналізу й включають такі загальнонаукові підходи як аналіз, синтез, історичний і логічний методи, джерелознавчий аналіз та періодизацію.

Вивчення джерел, наукової історичної і краєзнавчої літератури дозволило визначити особливості реалізації політики окупаційної влади на Криворіжжі, їх вплив на соціально-економічне й соціокультурне життя регіону. Німецький окупаційний режим впроваджував загарбницьку і злочинну окупаційну політику, основними напрямками якої були антибільшовизм і антисемітизм. Встановлення «нового порядку» в місті і районі передбачало налагодження діяльності вертикалі влади, на нижчому рівні якої перебувала українська допоміжна управа, контрольована німецькою адміністрацією. Це не дозволяло Міській управі вести активну політичну та економічну діяльність.

Відновлення залізорудних рудників на Криворіжжі не стало пріоритетним завданням окупантів. Проте, до кінця 1941 р. тривали відновлювані роботи на підприємствах місцевої промисловості. Великі гірничорудні та металургійні підприємства перейшли під безпосередній контроль німців. Однак, загальний видобуток руди був незначним. Невеликі промислові і побутові підприємства функціонували як госпрозрахункові одиниці, розвинувся кооперативний і приватний сектор. Сировина, паливо були дефіцитними, що стримувало розвиток місцевої промисловості.

Основною проблемою місцевого населення стало продовольче питання. Восени Міська управа запровадила карткову систему забезпечення продуктами харчування, проте вона не могли задовольнити навіть мінімальні фізіологічні потреби людей. Містяни постійно шукали джерела забезпечення, перейшовши

на бартерні відносини – на базарах купували й обмінювали продукти та предмети повсякденного попиту (одяг, взуття, посуд, сірники, керосин тощо). В період окупації існувала достатньо широка культурно-просвітницька й освітня мережа. Протягом 1941 – 1943 рр. міські діти могли навчатися у чотирирічних і семирічних школах, отримуючи мінімальні знання. Навчання ускладнювали погані приміщення, відсутність тепла, підручників, наочних посібників тощо. Вчителями, зазвичай, працювали колишні радянські педагоги і не всі із них прагнули співробітничати з окупантами, намагаючись уникати у навчанні політичного підтексту, прагнучи звести до мінімуму вплив з боку нацистів. В цілому ж городяни залишались один на один з безліччю проблем, намагаючись вирішувати їх самостійно.

Окупаційна влада активно здійснювала трудову експлуатацію населення Криворіжжя. Брак роботи був найбільшою проблемою містян, які бажали працювати на будь-якій роботі, аби тільки платили. Це стало однією з причин колабораціонізму в місті, однак який не став масовим. Гострий дефіцит робочих рук у самій Німеччині призвів до необхідності рекрутувати робітників з окупованих територій (остарбайтерів). З Кривого Рогу на заробітки до рейху зголосилися поїхати 6 тис. гірників. Проте згодом потік бажаючих виїхати малів, що було пов'язано з нестерпними умовами життя і праці на чужині.

В роки окупації населення міста пізнало усі жахи чужинського ярма і репресій «нового порядку». Трагедія Голокосту не обминула Криворіжжя. Частина містян сприймала це як невідворотну складову окупації, але були й ті, хто не мирився з існуючим станом справ.

Отже, вивчення теми «Нацистський «новий порядок» в Україні» в шкільному курсі історії є завданням, яке вимагає від педагогів особливої уваги та чутливості. Методичні аспекти викладання цієї складної теми містять в собі низку елементів, необхідних для правильного сприйняття її учнями. До таких елементів належить адаптація, вікові можливості дитини, використання якісних історичних джерел, змістовність, щирість, обговорення та аналіз вивченого пройденого матеріалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Ануфрієва Л. Спогади. Рукопис. Криворізький історико-краєзнавчий музей КДФ – 21341.
2. Ануфрієва Л. Спогади. Рукопис. Криворізький історико-краєзнавчий музей. КДФ – 21346.
3. Боришкевич В.С. Організація другої агрономічної школи на Криворіжжі. *Дзвін*. 21 жовтня 1942 р. с.4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13254/>
4. Боришкевич В. Успіхи будуть ще більшими. *Дзвін*. 14 листопада 1941 р. С.2. URL: <https://libraria.ua/issues/334/580/>
5. В методичному секторі. *Дзвін*. 14 листопада 1941 р. С.4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/580/>
6. Важливий захід. *Дзвін*. 16 січня 1942 р. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13234/>
7. Вдовиченко В. В музичній студії. *Дзвін*. 28 листопада 1941 р. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/334/598/>
8. Великий концерт *Дзвін*. 21 жовтня 1942 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13254/>
9. Вергунівський М. Впорядковують книгозбірню. *Дзвін*. 21 листопада 1941 р. С.4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/583/>
10. Вивчення історії в школі. *Дзвін*. 14 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/601/>
11. Відкрито дитячий садок. Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і матеріалах. В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан, Р.П. Шляхтич та ін.. Кривий Ріг, 2018. С. 197 – 198.
12. Відкриття педінституту. *Дзвін*. 19 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/618/>
13. Вступні іспити до педінституту. *Дзвін*. 29 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/596/>

14. Діяльність бібліотеки. *Дзвін*. 19 серпня 1943 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13274/>
15. Зубов Т. Концерт для школярів. *Дзвін*. 17 грудня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/584/>
16. Із аналітичного звіту ОУН про суспільно-політичне, культурне і господарське життя південно-українських земель. *Квітень 1943 р.* Радянські репресії проти націоналістичного підпілля Дніпропетровщини (1939 – середина 50-х років XX ст.) /уклад. Р.П. Шляхтич, Є.І. Бородін, В.В. Іваненко та ін.. Дніпро, 2018. С. 68 – 79.
17. Из докладной записки отдела контрразведки группы армий «Юг» об условиях обеспечения безопасности коммуникаций и заготовки запасов продовольствия в Украине / Мельник А.А. Криворожье в пламени войны (1941 – 1944). Кривой Рог, 2014. С. 140 – 153.
18. Інструкція для сплати додаткової зарплатні робітникам народних шкіл, на підставі наказу Рейхскомісаріату України від 5/ІУ – 1942 р. Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і матеріалах. В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан, Р.П. Шляхтич та ін.. Кривий Ріг, 2018. С. 239.
19. Каменярь І. Вивчаємо іноземні мови. *Дзвін*. 14 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/601/>
20. Каменярь І. Вивчають українських класиків. *Дзвін*. 22 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/601/>
21. Каменярь І. Концерт театру ім. Котляревського. *Дзвін*. 3 лютого 1942 р. С.3. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13253/>
22. Каменярь І. Напередодні нової вистави. *Дзвін*. 24 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/597/>
23. Криворізький педінститут розпочав навчання. *Дзвін*. 22 грудня 1941 р. С.4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/589/>
24. Лист начальника освіти Дніпропетровської обласної управи професора Козара до директорів шкіл. Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у

- документах і матеріалах. В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан, Р.П. Шляхтич та ін.. Кривий Ріг, 2018. С. 220.
25. Листи з німецької неволі (добірка листів 1942 – 1944 рр.). Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941–1945 рр. у документах і матеріалах. В. В. Стецкевич, В. О. Шайкан, Р. П. Шляхтич, та ін. Кривий Ріг, 2018. С. 211 – 219.
 26. Новий факультет у педінституті. *Дзвін*. 16 листопада 1941 р. С. 2.
URL: <https://libraria.ua/issues/334/619/>
 27. Обращение группы по использованию рабочей силы ведомства уполномоченного по четырёхлетнему плану рейхсминистру восточных областей и хозяйственному штабу «Восток» об использовании в качестве рабочей силы военнопленных и гражданского населения / Мельник А.А. Криворожье в пламени войны (1941 – 1944). Кривой Рог, 2014. С. 153 – 154.
 28. Оголошення про відкриття дитячого садка. *Дзвін*. 10 грудня 1941 р. С.4.
URL: <https://libraria.ua/issues/334/609/>
 29. Оголошення про відкриття музичної студії. *Дзвін*. 7 листопада 1941 р. С.4.
URL: <https://libraria.ua/issues/334/581/>
 30. Оголошення про відкриття німецької школи. *Дзвін*. 22 жовтня. 1941 р. С.4.
URL: <https://libraria.ua/issues/334/593/>
 31. Оголошення про закриття театральних колективів в Кривому Розі. Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і матеріалах. В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан, Р.П. Шляхтич та ін.. Кривий Ріг, 2018. С. 280.
 32. Оголошення про запис до технічної школи в м. Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і матеріалах. В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан, Р.П. Шляхтич та ін.. Кривий Ріг, 2018. С. 257.
 33. Ознайомлення про заборону підвищення цін (розпорядження воєнного коменданта міста). Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і матеріалах. В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан та ін. Кривий Ріг, 20018. С. 131 – 132.
 34. Олійник В. Нові німецькі фільми. *Дзвін*. 5 вересня 1942 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13255/>

35. Олійник В. В школах округи. *Дзвін*. 12 жовтня 1941 р. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/334/592/>
36. Олійник В. Справа всіх українців. *Дзвін*. 29 жовтня 1941 р. С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/334/596/>
37. Оперативная сводка немецкой комендатуры о положении в г. Кривой Рог (сентябрь 1941 г.). Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і матеріалах. В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан та ін. Кривий Ріг, 20018. С. 137 – 148.
38. Отчёт капитана Ганса Коха «О настроении населения и приобретённом опыте (по состоянию на 30.9.1941 г.) / Мельник А.А. Криворожье в пламени войны (1941 – 1944). Кривой Рог, 2014. С. 143 – 149.
39. План святкування річниці звільнення м. Кривого Рогу від жидо-більшевиків німецькими військами. *Дзвін*. 14 серпня 1942 р. С. 1. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13255/>
40. Показания Ярового З.И. о работе пединститута. Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і матеріалах. В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан та ін. Кривий Ріг, 20018. С. 164 – 166.
41. Показания Назаренка Я.С. о капеле бандуристов в Кривом Роге во время оккупации (фрагменты из протокола допроса). Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і матеріалах. В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан та ін. Кривий Ріг, 20018. С. 166 – 168.
42. Показания полицая И. Собко о массовых расстрелах в районе шахты № 5 (фрагмент показаний обвиняемого И.С. Собко, 3 декабря 1945 г.). Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і матеріалах. В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан та ін. Кривий Ріг, 20018. С. 185 – 189.
43. Про затвердження концептуальних засад реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти. Наказ № 1072 від 30.07.24. Міністерства освіти і науки України
44. Потапенко І. Знаменний крок. «Тарас Бульба» в поставі Криворізького українського театру ім. І.П. Котляревського. *Дзвін*. 1 жовтня 1941 р. С. 4.

URL: <https://libraria.ua/issues/334/591/>

45. Продолжение показаний Назаренка Я.С. (Фрагменты из протокола допроса). Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і матеріалах. В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан та ін. Кривий Ріг, 20018. С. 168 – 171.
46. Прохання здавати заборонену більшовиками літературу. *Дзвін*. 22 жовтня. 1941 р. С.4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/593/>
47. Сведения о настроении населения Криворожья (по состоянию на 15 октября 1941 г.). Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і матеріалах. В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан та ін. Кривий Ріг, 20018. С. 176 – 185.
48. Світова література в школі. *Дзвін*. 24 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/597/>
49. Семергєєва О. Пам'ять дитинства. Кривий Ріг: Криворізький історико-краєзнавчий музей. КДФ-21345. 7 с.
50. Спомини Венгер Л.М. про старе місто в роки окупації. Кривий Ріг: лихоліття 1941 – 1945 рр. / В. В. Стецкевич, В.О. Шайкан, Р.П. Шляхтич, Є.М. Левченко. Кривий Ріг, 2016. С. 348 – 350.
51. Сурма. *Дзвін*. 29 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/596/>
52. Фрагмент щоденника німецького солдата 35 полка 25 мотодивізії. Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і матеріалах. В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан, Р.П. Шляхтич та ін.. Кривий Ріг, 2018. С. 127 – 128.
53. Хорова капеля «Сурма». *Дзвін*. 17 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/593/>
54. Цікаві й рідкісні твори має читальня ВНО. *Дзвін*. 19 грудня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/626/>
55. Червоний гірник. 22 червня 1941 р. Фотокопії та передруки. Добірка матеріалів / Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і

- матеріалах. В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан, Р.П. Шляхтич та ін. Кривий Ріг, 2018. С. 41 – 50.
56. Червоний гірник. 24 червня 1941 р. Фотокопії та передруки. Добірка матеріалів / Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і матеріалах. В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан, Р.П. Шляхтич та ін. Кривий Ріг, 2018. С. 52 – 76
57. Шаблій І. Навчання в школах. Дзвін. 1 жовтня 1941 р. С. 1. URL: <https://libraria.ua/issues/334/591/>
58. Шаблій І. За високі знання учнів. Дзвін. 9 листопада 1941. С. 4 URL: <https://libraria.ua/issues/334/581/>
59. Шаблій І. Здійснена мрія. Дзвін. 14 листопада 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/580/>
60. Шаблій І. До закінчення першого півріччя в школах. Дзвін. 12 грудня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/594/>
61. Шаблій І. Гарна ініціатива. Дзвін. 17 грудня 1941 р. С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/334/584/>

Література

62. Азаркін С. О. Кривий Ріг – моє місто! (Літопис війни). Житомир, 2024. 208 с.
63. Баханов К. О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі. Монографічне видання. Запоріжжя, 2000. 160 с.
64. Белецца С.А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області). *Український історичний журнал*. 2010. №3. С. 78 – 91.
65. Бородін Є.І., Іваненко В.В., Недосекіна Т.В. Історія рідного краю. Дніпропетровщина. Дніпропетровськ, 2008. С. 19 – 60.
66. Варгатюк П., Дольчук А. Рудна скарбниця Півдня. Дніпропетровськ, 1966. 159 с.
67. Васьков Ю.В. Педагогічні теорії, технології, досвід (Дидактичний аспект). Харків, 120 с.

68. Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 4 – 29.
69. Війна в пам'яті поколінь. *Матеріали між регіон. наук. конф., жовтень 2004. Вип. 1*. Кривий Ріг, 2004.
70. Війна в пам'яті поколінь. *Матеріали міжрегіон. наук. конф., жовтень 2010 р. Вип. 2*. Кривий Ріг, 2010.
71. Війна в пам'яті поколінь. *Матеріали міжрегіон. наук. конф., жовтень 2013 р. Вип. 3*. Кривий Ріг, 2013.
72. Війна в історичній та індивідуальній пам'яті. *Матеріали Другої Всеукр. наук. конф. Кривий Ріг, 28 жовтня 2011 р.* Кривий Ріг, 2012. 192 с.
73. Війна 1941 – 1945 рр.: події, оцінки, спомини. Кривий Ріг, 2005.
74. Воронова Т. Місто. Центр. Район. Книга нарисів до 60-річчя Центрально-Міського району Кривого Рогу. Кривий Ріг, 1996. 129 с.
75. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943—1945 рр.). Київ, 1995.
76. Гейстінгс М. І розверзлося пекло... Світ у війні 1939 – 1945 років; пер. з англ. Харків, 2019. 752 с.
77. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації. Архіви окупації. 1941–1944 рр. / упоряд. Н. Маковська. Київ, 2006. 732 с.
78. Гісем О. В. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків, 2018. 240 с.
79. Гончаренко О.М. Нацистська окупаційна політика у сфері освіти на теренах рейхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.) у світлі німецьких документів: монографія. Київ, 2014. 232 с.
80. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ-Дніпропетровськ, 2012. 508 с.
81. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.). Київ, 2007. 423 с.

82. Грицюк В., Лисенко О., Пастушенко Т. Друга світова в контексті російсько-української війни: основні наративи й перспективи дослідження. *Український історичний журнал*. 2024. № 4. С. 5 – 22.
83. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. Сборник документов и материалов. Днепропетровск, 1962.
84. Етнонаціональна політика німецької окупаційної адміністрації та її вплив на сферу міжнаціональних відносин / Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. Монографія; відп. ред. В.А. Смолій. Київ, 2012. С. 358 – 383.
85. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941 – 1944 рр.) у світлі німецьких документів : монографія; пер. з нім. Київ, 2008. 272 с.
86. Заболотна Т., Лисенко О. Українське суспільство в 1939 – 1941 рр.: проблеми політичної лояльності та психологічний стан / Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: Історичні нариси; відп. ред. О.П. Реєнт. Київ, 2023. С. 169 – 204.
87. Заболотна Т. Регламентування життя цивільного населення окупованих міст України (1941 – 1944 рр.) / Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: Історичні нариси; відп. ред. О.П. Реєнт. Київ, 2023. С. 285 – 408.
88. Заболотна Т. Продовольче становище міського населення України: проблеми та способи їх розв’язання (1941 – 1944 рр.) / Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: Історичні нариси; відп. ред. О.П. Реєнт. Київ, 2023. С. 408 – 446.
89. Задорожна Л.В. Стан шкільної освіти в період німецької окупації 1941 – 1943 рр. (на прикладі м. Дніпропетровська). *Історія в школі*. 2001. № 11-12. С. 23-29.
90. Задорожна Л.В. Теоретичні основи дослідження «усної історії» українців про Другу світову війну. *Матеріали Міжнародної науково-практичної*

конференції «Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін / упоряд. Г. Яковенко. Харків, 2012. С. 20 – 25.

91. Інноваційні технології навчання історії та правознавства: особистісно-орієнтовані технології на сучасному уроці. *Матеріали міського семінару. Кривий Ріг, 26 листопада 2004 р.* / ред. А. В. Лихацький. Кривий Ріг, 2004. 24 с.
92. Інтерактивний онлайн-посібник «Друга світова війна». URL: <https://ww2.novadoba.org.ua/intro>
93. Інтерактивний ресурс «Про Другу світову війну на мапі України» URL: <https://mapsearch.warmuseum.kyiv.ua/>
94. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. Кривий Ріг. Київ, 1969. С. 285 – 319.
95. Календар війни. Україна у Другій світовій війні / Науково-популярне видання. URL: <https://bit.ly//ww2calendar>
96. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Київ, 1999. 336 с.
97. Коваль М. В. Доля української культури за «нового порядку» (1941 – 1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1993. № 11-12. С.15 – 38.
98. Кривий Ріг крізь об'єктив німецького солдата (1941–1944 рр.) [Текст. Фото]. Рукавіцин І.А., Стецкевич В.В. Київ, 2019. 200 с.
99. Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941–1945 рр. у документах і матеріалах. В. В. Стецкевич, В. О. Шайкан, Р. П.Шляхтич, та ін. Кривий Ріг, 2018. 480 с.
100. Кривий Ріг: лихоліття 194 –1945 рр . / В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан, Р.П. Шляхтич, Є.М. Левченко. Кривий Ріг, 2016. 521 с.
101. Криворізький залізорудний басейн. До 125-річчя з початку промислового видобутку залізних руд. Кривий Ріг, 2006. 583 с.
102. Кривому Рогу 200. Историко-экономический очерк / ред. Варгатюк П.Л. та ін.. Днепропетровск, 1975. 208 с.

103. Культура в роки війни: період окупації (Історія України, 11 клас) [навч.-метод. посіб.] / укл. О.Е. Жосан. Кіровоград, 2015. 100 с.
104. Лисенко О. Етнонаціональна політика німецької окупаційної адміністрації та її вплив на сферу міжнаціональних відносин // Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / відп. ред. В.А. Смолій. Київ, 2012. С. 358 – 383.
105. Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941 – 1943 рр.: адміністративний аспект. Архіви окупації 1941 – 1944; упоряд. Н. Маковська. Київ, 2006. С. 762 – 769.
106. Лобода М.К. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941–1944). *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 64–77.
107. Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: Історичні нариси; відп.ред. О.П. Реєнт. Київ, 2023. 656 с.
108. Мельник А.А. Криворожье в пламени войны (1941 – 1944). Кривой Рог, 2014. 232 с.
109. Міністерство освіти і науки України «Про інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів / інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2025/2026 навчальному році. Громадянська та історична освітня галузь. Історія». С. 20 – 27. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-instruktyvno-metodychni-rekomendatsii-shcho-do-vykladannya-navchalnih-predmetiv-integrovanih-kursiv-ukrayini>
110. Наказ МОН України від 30.07.2024 № 1072 «Про затвердження концептуальних засад реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти». URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-konceptualnih-zasad-reformuvannya-istorichnoyi-osviti-v-sistemi-zagalnoyi-serednoyi-osviti>
111. Наказ МОН України від 21.02.2019 р. № 236 «Про внесення змін до навчальних програм з історії України для 5-9 та 10-11 класів закладів загальної середньої освіти». URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-vnesennya-zmin-do-navchalnih-program-z-istoriyi-ukrayini-dlya-5-9-ta-10-11-klasiv-zakladiv-zagalnoyi-serednoyi-osvit>
112. Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / відп. ред. В.А. Смолій. Київ, 2012. 592 с.

113. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків, 2007. 592 с.
114. Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії; пер. з англ. Харків, 2023. 400 с.
115. Радянські репресії проти націоналістичного підпілля Дніпропетровщини (1939 – середина 50-х років ХХ ст.) / уклад. Р. П. Шляхтич, Є.І. Бородін, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко. Дніпро, 2018. 240 с.
116. Семененко В.І. Історія України: Прихована правда: Від козацьких часів до сьогодення. Харків, 2009. 400 с.
117. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним; пер. з англ. Монографія. Київ, 2011. 448 с.
118. Терно С. Проблемні задачі з історії. Дидактичний посібник для учнів 10-11 класів. Тернопіль, 2010. 40 с.
119. Україна у Другій світовій. Календар війни / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Київ, 2025. – 176 с. Електронний ресурс: <https://bit.ly/ww2calendar>
120. Федчиняк А. О. Вивчення історії повсякденності в шкільному курсі нової історії. 8-9 класи. Харків, 2009. 142 с.
121. Шайкан В. О., Шляхтич Р. П. Життя й боротьба під владою чужинців // Кривий Ріг: лихоліття 1941 – 1945 рр. / В. В. Стецкевич, В. О. Шайкан, Р. П. Шляхтич. Кривий Ріг, 2016. С. 88 – 155.
122. Шайкан В., Шайкан В. Погляд скрізь роки: спогади учасників, свідків воєнних дій, окупації України в роки Другої світової війни 1939 – 1945 рр. Матеріали Другої Всеукраїнської наукової конференції. Кривий Ріг, 28 жовтня 2012 р. / відп. ред. В.О. Шайкан. Кривий Ріг, 2012. С. 17 – 21.
123. Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939 – 1945 рр. : монографія. Кривий Ріг, 2010. 436 с.
124. Шайкан Валентина, Шайкан Валерій. Україна в роки Другої світової війни: проблеми дослідження. Навчальний посібник. Кривий Ріг, 2010.

125. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941 – 1944. Київ, 2010. 80 с.
126. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни: монографія. Кривий Ріг, 2005. 466 с.
127. Шляхтич Р.П. Соціально-економічні аспекти німецького «нового порядку» на Криворіжжі в роки німецької окупації. *Криворіжжя: погляд у минуле. Матеріали Перших історико-краєзнавчих читань*. Т.1. Кривий Ріг, 2015. С. 25–29.
128. Шляхтич Р.П. Повсякденне життя населення Кривого Рогу в роки німецької окупації. *Молодий вчений*. 2015. № 6. С. 108 – 113.
129. Шляхтич Р. Культурно-освітнє життя населення Кривого Рогу в роки німецької окупації (1941 –1944). Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. 2015. Вип. 3. (9). С. 73 – 81. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Viiskovo-istorychnyi_merydian/2015_Vypusk
130. Шляхтич Р. Діяльність підпілля ОУН(б) на Криворіжжі в роки окупації України (1941 – 1944 рр.). *Мандрівець*. 2013. № 4. С. 43 – 48.
131. Щупак І. Трагедія євреїв України. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / відп. ред. В.А. Смолій. Київ, 2012. С. 402 – 424.

ДОДАТКИ

Додаток А

Конспект уроку

Історія України

10 клас

Тема : Кривий Ріг під час окупації (1941 – 1944 рр.): соціально-економічний та культурно-освітній аспекти у шкільній історичній освіті.

Мета:

- *Навчальна:* ознайомити учнів з аспектами соціально-економічного та культурно-освітнього життя мешканців Кривого Рогу в роки німецької окупації, поглибити їх знання стосовно сутності режиму «нового порядку».

- *Розвивальна:* розвивати здатність учнів до швидкого засвоєння інформації і прийняття ефективних рішень, навички аналізу історичних джерел та уміння критичного мислення.

- *Виховна:* виховувати школярів на підвалинах національних, загальнолюдських цінностей і морально-етичних ідеалів гуманістичного світогляду, шанобливого ставлення до історії рідного краю.

Тип уроку: комбінований

Навчальні методи та технології: пояснювально-ілюстративний, особистісно-орієнтований, частково-пошуковий.

Обладнання: Підручник (Гісем О.В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / О.В. Гісем, О.О. Мартинюк. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 240 с.: іл.); роздрукований матеріал (ксерокс документів з видання «Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941 – 1945 рр. у документах і матеріалах. В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан, Р.П. Шляхтич та ін. Кривий Ріг, 2018. С. 126 – 338), мультимедійна презентація.

Міжпредметні зв'язки: географія, всесвітня історія, література.

Поняття та терміни: «новий порядок», окупаційні зони (в Україні), оstarбайтери, Голокост, «Праведники народів світу», колабораціонізм.

Очікувані результати: після цього уроку учні зможуть:

- *визначати* сутність і методи здійснення окупаційної політики Німеччини на українських землях, її особливості на території Криворіжжя;
- *характеризувати* соціально-економічне та культурно-освітнє життя населення міста в роки його окупації 1941 – 1944 рр.;
- *розуміти* гуманітарну складову пізнання власної історії, спонукання частини містян до співпраці з нацистською владою;
- *володіти* навичками роботи з історичними джерелами (документами, споминами), уміннями аналізувати, порівнювати і критично оцінювати їх;

Структура уроку:

- I. Організаційний момент (1 хв.);
- II. Актуалізація опорних знань (4 хв.);
- III. Мотивація навчальної діяльності (2 – 3 хв.);
- IV. Оголошення теми, плану уроку, очікуваних результатів (3 хв.);
- IV. Основна частина. Вивчення нового матеріалу (20 – 25 хв.);
- V. Систематизація й узагальнення нових знань (5 – 10 хв.);
- VI. Інструктаж до виконання домашнього завдання (2 – 3 хв.).

ХІД УРОКУ

Етап уроку	Діяльність вчителя	Передбачена діяльність учнів
I. Організаційний момент	Вітання, перевірка присутніх / відсутніх учнів, створення сприятливої атмосфери для початку уроку	Перевірка готовності до уроку
II. Актуалізація опорних знань	Бліц-опитування учнів з попередньої теми за допомогою методичного прийому «Мікрофон»: 1. Коли було завершено окупацію України військами Німеччини? 2. Які стратегічні наміри щодо України знайшли відображення у	Учні відповідають на питання за допомогою уявного мікрофону

	плані «Барбаросса»? 3. Чому Червона армія зазнала поразки влітку-восени 1941 р.? 4. Коли німецькі війська повністю захопили територію України? 5. Чому Німеччині не вдалося реалізувати план «Барбаросса»?	
III. Оголошення теми та мети уроку	Вчитель: вивчення теми «Друга світова війна(1939 – 1945)» передбачає ознайомлення з життям населення України в умовах німецької окупації (1941 – 1944). Ми обговоримо цю тему на прикладі краєзнавчих сюжетів Криворіжжя, задля вивчення історії 200 тис. людності міста з точки зору повсякдення і громадського життя в 1941 – 1944 рр. План уроку: 1. Початок війни на Криворіжжі. 2. Встановлення нацистського «нового порядку». 3. Повсякденне життя містян в часи німецької окупації 1941 – 1944 рр.	Учні записують у зошити тему і план уроку
IV. Мотивація навчальної діяльності	Осмислення подій війни 1941-1944 рр. на Криворіжжі, причетності міста і його жителів до них, жива пам'ять про війну є фактором патріотизму і обов'язком берегти пам'ять про тих, хто боронив рідну землю та зробив свій внесок у загальну Перемогу.	Учні уважно слухають вчителя, роблять помітки для подальших відповідей
V. Вивчення нового матеріалу	Розповідь вчителя супроводжується мультимедійною презентацією, роздачею ілюстративного матеріалу, роздруківкою історичних джерел: німці увійшли в Кривий Ріг 14 серпня 1941 р. і відразу створили окупаційні органи управління, паралельно йшло формування й місцевих органів влади - Міської управи, яка протягом 1941 р.	Учні оцінюють діяльність Міської управи в 1941 р., аналізуючи документи зі сторінок 128, 194, 195, 210 [29]. За допомогою вчителя роблять висновок про те, що

	перебувала під контролем представників ОУН(Б). Саме на лояльність населення в обмін на збереження певних соціальних гарантій, заробітної платні, продовольчого забезпечення, медичного обслуговування тощо розраховували окупанти. Не дивлячись на всі заборони та залякування, стабілізувати ситуацію з продуктами харчування та товарами широкого вжитку не вдалось – в місті запроваджується карткова система. Найбільш важливим для окупаційної влади було налагодження роботи гірничорудних підприємств Кривбасу. Проте встигли небагато – відновили роботу лише декількох підприємств та копалень. Справжньою трагедією для населення України (Криворіжжя також) стала вивезення людей, у першу чергу молоді, на роботу до Німеччини <i>Питання до класу:</i> Що спонукало частину населення міста до співпраці з нацистською владою? Продовження розповіді вчителя: в роки окупації в Кривому Розі обмежено, але працювали комунальне господарство, заклади охорони здоров'я, ветеринарні лікарні, діяла система соціального страхування. Певну роль в культурному та освітньому житті міста доби окупації мала місцева мережа «Просвіт», яка виникла завдяки діяльності обох ОУН: організація проукраїнських шкіл, бібліотек, аматорських гуртків, курсів українознавства, спортивних	діяльність управи не можна оцінювати однозначно. Короткі повідомлення 2-х учнів про повсякденне життя містян Груповою роботою з документами: с.231-232; 234; 236; 281 [29]. Запис у зошити значення терміну «остарбайтери» <i>Очікувані відповіді:</i> страх за своє життя і життя близьких; робота задля зарплати та продуктивних карток; кар'єризм ; бажання помститися радянській владі за кривди:репресії, розкуркулення ін.. Презентація учня «Розвиток шкільництва на території Криворіжжя в часи окупації». Повідомлення учня
--	---	---

	молодіжних товариств ін..Значна увага приділялася вивченню історії України у загальній школі. Коротка розповідь вчителя про культурно-мистецьке життя міста доби окупації: драматичний театр, хорові капели, самодіяльні театральні групи, кінематограф.	про культурно-мистецьке життя Кривого Рогу в умовах «нового порядку»
VI. Систематизація й узагальнення нових знань	Групова робота Поділ класу на групи по 3 – 5 учнів з пошуку додаткової інформації стосовно нацистського режиму «нового порядку» на Криворіжжі з використанням наявних джерел та мультимедійних засобів	Презентація результатів групової роботи учнів. Обговорення отриманої інформації
VII. Підбиття підсумків уроку	Рефлексія: Суть окупаційного режиму полягала в тому, щоб жорстокістю й терором залякати людей, зламати їхній опір і перетворити на покірних рабів. Військово-поліцейський апарат проводив організоване пограбування населення, створював нестерпні умови, прирікав на голодне вимирання. Нацистський «новий порядок» викликав загальне обурення народу, сприяв розгортанню руху Опору.	Фронтальне опитування учнів: 1. За яким планом Німеччина здійснювала свою окупаційну владу? 2.Скільки жителів Кривого Рогу було вивезено на примусові роботи до Німеччини? Як називали цих робітників? 3.Кого називають колабораціоністами? 4. Якими були масштаби Голокосту на Криворіжжі?
VIII. Інструктаж домашнього завдання	Складіть тези «Основні риси нацистського «нового порядку» в Україні» на прикладі Криворіжжя. За можливості, занотуйте спомини очевидців (родичів, сусідів, старших людей) про часи окупації міста у 1941 – 1944 рр.	Учні записують у щоденники (зошити) домашнє завдання.

*Группа евреев Кривого Рога на этапировании к шахте № 5 для уничтожения.
15 октября 1941 года.*